

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

**Zápisky z podzemí F. M.
Dostojevského**

Notes from Underground by F. M. Dostoevsky

Bakalářská práce

Michaela Romoliniová

Praha 2015

Vedoucí práce: PhDr. Hanuš Nykl, Ph.D.

Poděkování

Poděkování patří především vedoucímu mé práce PhDr. Hanuši Nyklovi, Ph.D. za trpělivost, cenné rady, připomínky a vstřícný přístup v průběhu psaní bakalářské práce, Mgr. Haně Kosákové, Ph.D. za pomoc při hledání vhodných materiálů a poskytnutí textu R. Grebeníčkové a v neposlední řadě mi dovoluje poděkovat partnerovi za psychickou podporu.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 5. května 2015

.....
Michaela Romoliniová

Abstrakt

Bakalářská práce se zaměřuje na *Zápisky z podzemí* F. M. Dostojevského. Cílem práce je zmapovat vývoj díla od jeho počátku až po reakce významných myslitelů, které přišly po jeho vydání. V první kapitole jsou představeny okolnosti vzniku díla, poté je stanoveno jeho postavení v rámci tvorby autora, žánrová identifikace a zmapování reakcí ruských i českých osobností po vydání roku 1864. Druhá kapitola je postavena na myšlence Lva Šestova, který tvrdí, že *Zápisky z podzemí* jsou otevřeným odvoláním Dostojevského dosavadních ideálů a zrozením spisovatelova nového přesvědčení.

Klíčová slova:

Fjodor Michajlovič Dostojevskij, ruská literatura, *Zápisky z podzemí*, člověk z podzemí, existencialismus, filosofická interpretace, Lev Šestov

Abstract

This Bachelor's thesis focuses on *Notes from Underground* by F. M. Dostoevsky. The aim of the thesis is to map the development of this work from its beginning to the responses of important thinkers which came after its publication. The first chapter introduces the circumstances of its creation, determines its place in the writer's work, identifies its genre and maps responses of Russian and Czech figures after its publication in 1864. The second chapter is built around the idea of Lev Shestov's according to which *Notes from Underground* are an open disavowal of Dostoevsky's previous ideals and represent the birth of the writer's new conviction.

Key words:

Fyodor Mikhailovich Dostoyevsky, Russian literature, Notes from Underground, Underground Man, existentialism, philosophical interpretation, Lev Shestov

OBSAH

1	Úvod	7
1.1	Fjodor Michajlovič Dostojevskij a jeho dílo	7
1.2	Cíle a struktura práce	8
1.3	Komentář k použité literatuře	9
2	Zápisky z podzemí jako literární dílo	12
2.1	První zmínky	12
2.2	Postavení novely v rámci tvorby Dostojevského.....	14
2.3	Zrod člověka z podzemí.....	15
2.4	Fenomén člověka z podzemí	18
2.5	Žánr	19
2.5.1	Zpověď	20
2.5.2	Filozofický traktát.....	22
2.5.3	Novela.....	25
2.6	Reakce po vydání novely.....	26
3	Zápisky z podzemí jako výzva k interpretaci	32
3.1	Dostojevskij jako člověk z podzemí.....	32
3.2	Zrod nového přesvědčení	34
3.3	Myšlenková konverze.....	37
3.4	Psychologie podzemí	40
3.5	Filozofie Dostojevského.....	42
4	Závěr	45
5	Seznam použité literatury	47

1 Úvod

1.1 Fjodor Michajlovič Dostojevskij a jeho dílo

Jeden z nejvýznamnějších spisovatelů ruské literatury se narodil v rodině štábního lékaře moskevské nemocnice v roce 1821 v Moskvě, kde prožil dětská a školní léta. Po matčině smrti se v roce 1837 spolu se starším bratrem Michaiilem přestěhoval do Petrohradu, kde byl rok poté přijat na Hlavní inženýrskou školu. Po ukončení vyšší důstojnické třídy v roce 1843 byl zařazen do inženýrského sboru, avšak již po roce požádal o výslužbu a věnoval se pouze literární práci. Po určité době byl pod vlivem V. G. Bělinského, avšak počátkem roku 1847 se pro neshody a rozpory s ním názorově rozešel. Na jaře téhož roku začal navštěvovat kroužek M. V. Petraševského, kde se scházeli stoupenci utopického socialismu. Spolu s dalšími členy kroužku byl roku 1849 zatčen, vězněn v Petropavlovské pevnosti a odsouzen k smrti zastřelením. Přímo na popravišti byl rozsudek jemu a dalším odsouzcům změněn. Dostojevskij byl potrestán čtyřmi lety nucených prací a po odpykání trestu službou jako řadový voják. Čtyři roky strávil v Omsku, poté působil u vojska v Semipalatinsku. Roku 1856 mu byla vrácena důstojnická hodnost, rok poté se oženil s M. D. Isajevovou. Do Petrohradu mu byl povolen návrat roku 1859. Spolu s bratrem Michaiilem vydával časopis *Vremja*. Za otištění stati N. N. Strachova *Rokovoj vopros* r. 1863 byl časopis zastaven. Další časopis *Epocha*, který začal vycházet roku 1864, byl po půl roce ukončen. Roku 1866 poznal svou druhou ženu A. D. Snitkinovou, po svatbě roku 1867 odjel do zahraničí a do Ruska se vrátil až v roce 1871. Podílel se na redigování časopisu *Graždanin*, otiskoval v něm své články ve zvláštní rubrice *Deník spisovatele*, z níž vznikl autorský časopis, který od roku 1876 Dostojevskij vydával samostatně. Roku 1877 se stal dopisujícím členem sekce jazyka a slovesnosti Akademie věd. V červnu roku 1880 u příležitosti odhalení pomníku A. S. Puškinovi přednesl na veřejném zasedání Společnosti přátel ruské slovesnosti slavnou řeč o významu Puškinovy poezie. Vystoupení připravované k výročí Puškinovy smrti se již neuskutečnilo. Krátce předtím náhle zemřel na plicní krvácení.¹

¹ Všechna biografická data byla čerpána z ГРОССМАН, Л. П. *Поэтика Достоевского*. Москва: Государственная академия художественных наук, 1925.

První publikovanou prací Dostojevského byl překlad Balzakovy *Evženie Grandetové* (1844), prvním původním publikovaným dílem byl román v dopisech *Chudí lidé* (1846), těžící z tíživé atmosféry petrohradské periferie a života jeho obyvatel. Až do svého zatčení roku 1849 Dostojevskij napsal a otiskl řadu povídek, z nichž nejvýznamnější jsou *Dvojník* (1846), *Pan Procharčín* (1846), *Bytná* (1847), *Bílé noci* (1848) a *Nětočka Nězvanova* (1849). Další díla se objevila po téměř desetileté odmlce. Roku 1857 vyšla povídka *Malý hrdina*, o dva roky později *Strýčkův sen* a *Ves Stěpančikovo a její obyvatelé*. Bohatou řadu zralých děl, ve kterých se odráží složitý ideový vývoj poznamenaný zkušenostmi z pobytu v káznici a v sibiřském vyhnanství zahájily *Zápisky z Mrtvého domu* (1860). Poté následoval román *Uražení a ponížení* (1861), cestopisné črty *Zimní poznámky o letních dojmech* (1863) a próza *Zápisky z podzemí* (1864). *Zápisky z podzemí* jsou považovány za prolog k velkým románovým dílům, zejména k románu *Zločin a trest* (1866). Dostojevskij se široce dotýká závažných společenských a filosofických otázek, tvořících v obměněných podobách jádro dalších románů *Hráč* (1866), *Idiot* (1868), *Běsi* (1871), *Výrostek* (1875) a *Bratři Karamazovi* (1879-1880).²

1.2 Cíle a struktura práce

Cílem bakalářské práce je zmapovat vznik *Zápisů z podzemí* a jejich vliv. V první kapitole si práce klade za cíl představit vznik této pozoruhodné novely a zrod fenoménu člověka z podzemí, seskupit nejvýznamnější ohlasy a kritiky na toto dílo a pokusit se o žánrovou identifikaci díla, neboť určení žánru bývá v tomto případě nejednoznačné a diskutabilní.

V druhé kapitole bude představena v našem prostředí málo dostupná filozofická interpretace *Zápisů z podzemí* Lva Šestova, který toto dílo představuje jako Dostojevského osobní odmítnutí sentimentálních a humanitních ideálů jeho raných prací, které byly nahrazeny uznáním strašlivé reality lidského egoismu, prostřednictvím jichž dospěl k novým uměleckým kvalitám. Lev Šestov hovoří v souvislosti s touto prací o zrodu nového

²Všechny údaje o postupném vydávání děl F. M. Dostojevského byla čerpána z ГРОССМАН, Л. П. *Творчество Достоевского*. Москва: Кн-во „Современные проблемы“, 1928.

přesvědčení, ke kterému spisovatel dospěl po pobytu v káznici a vyhnanství na Sibiři. Současně interpretuje samotného spisovatele v hlavním hrdinovi *Zápisů*.

1.3 Komentář k použité literatuře

Zápisky z podzemí se dočkaly mnohonásobných vydání v různých jazycích a byly vydány buďto samostatně nebo společně s jinými díly jako součást Dostojevského sebraných spisů.

V českém prostředí na rozdíl od většiny ruských klasiků nebyl Dostojevskij za svého života příliš znám, zmínky o jeho díle byly spíše nahodilé a český tisk zaznamenal trvalejší zájem o spisovatele až po roce 1881. Poprvé u nás vyšly *Zápisky z podzemí* roku 1912 v překladu J. Pelíška. Poté následovalo ještě další vydání v rámci sebraných *Spisů ve 38 svazcích* z roku 1921, které byly vydány ku příležitosti 100. výročí narození Dostojevského. I v tomto případě byla novela přeložena J. Pelíškem. O několik let později byly *Zápisky* vydány ještě několikrát samostatně: v roce 1989 v překladu J. Tafela s doslovem od L. Zadražila; v roce 1997 v překladu J. Tafela a R. Havránkové a v roce 1998 v překladu R. Havránkové s předmluvou T. Glance.³ Poslední jmenované vydání jsem používala ke zpracování své práce.

Oddělení dějin slavistiky a slovanských literatur Slovanského ústavu zpracovalo obsáhlou bibliografii překladů ze slovanských literatur do češtiny, kterou vydalo pod názvem *Slavica v české řeči II. Překlady ze slovanských literatur 1861-1890*. Projekt představuje všestranné dokumentační zachycení česko-slovanských styků od nejstarších dob, obsahující údajně vše, co se u nás v periodickém tisku i v samostatných publikacích o slovanském světě vytisklo. Nicméně o *Zápisích z podzemí* v práci není ani zmínka.

Při psaní bakalářské práce jsem primárně vycházela ze tří textů – ze samotných *Zápisů z podzemí* a jejich komentářů ve spisech s názvem *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах*, k dispozici jsem měla také zmiňovaný překlad *Zápisů* R. Havránkové z roku 1998, který jsem používala zejména kvůli citacím díla, a z práce L. Šestova

³ Všechny údaje o českých vydání díla byly čerpány z Zahrádka, M. *Slovník rusko-českých literárních vztahů*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2008; s. 68-69

Достоевский u Humue, jehož analýzu, kterou zmiňovala téměř každá sekundární literatura o Dostojevském, jsem měla v úmyslu představit. S postupem času se však text Šestova ukázal jako nevhodný – autor příliš domýšlel a analyzoval hluboké citové pohnutky samotného autora, aniž by svoji filozofickou interpretaci doplnil o vhodnou primární a sekundární literaturu, kterou by svá stanoviska podložil. Drtivá většina textu byla pouhými domněnkami. Bylo tedy třeba doplnit sekundární literaturu o větší množství děl, která by potvrdzovala Šestovovu teorii, alespoň v základní myšlence a dále ji rozvedla. Tento materiál se mi podařilo nalézt v pracích B. I. Bursova, A. S. Dolinina, L. P. Grossmana, J. Franka, R. Girarda, R. L. Jacksona, R. Lauta, F. Kautmana, L. Zadražila a dalších. Za nejpřínosnější dílo z výběru těchto knih považuji práci R. L. Jacksona *Dostoevskij's Underground Man in Russian Literature*, která podává ucelenou analýzu postavy člověka z podzemí a chronologicky třídí a představuje názory na toto dílo v ruském prostředí.

Při mapování prvních zmínek o samotných *Zápisích* jsem vycházela z dopisů samotného autora. V pokračování zařazení tohoto díla do kontextu tvorby spisovatele a k seskupení významných reakcí mi pomohly monografie o Dostojevském jako např. od L. P. Grossmana, B. I. Bursova, J. Franka. Tyto práce mě poté dovedly k ruským autorům, kteří se Dostojevského dílem zabývali a kteří přímo reagovali na dílo, které je ústředním tématem této práce. Mezi tyto autory patří např. N. N. Strachov, V. V. Rozanov, V. L. Komarovič, A. P. Skaftymov a A. S. Dolinin. Pro popsání charakteru postavy člověka z podzemí pro mě byly nejužitečnější práce F. Kautmana *Dostoevskij – Věčný problém člověk* a *Dostoevskij umělec* od M. Bachtina. Pro potvrzení teorie L. Šestova o Dostojevského myšlenkovém přerodu a zřejmé změně v chování jsem zvolila memoáry nejbližších lidí a přátel na život se spisovatelem ze sbírky *Legenda o velkém hříšníkově*, kterou zkompletoval L. Zadražil a z knihy *F. M. Dostoevskij ve vzpomínkách vrstevníků, dopisech a poznámkách*. Svoji vlastní analýzu *Zápisů z podzemí* jsem podepřela pracemi anglofonních badatelů, kteří o tomto rozporuplném díle napsali rozsáhlé práce. Jednalo se např. o již zmíněného R. L. Jacksona a R. Girarda, z kterého vychází i česká literární historička R.

Grebeníčková ve své vlastní analýze *Zápisů z podzemí*, která vyšla pod názvem *Dostojevského člověk z podzemí*.

2 Zápisky z podzemí jako literární dílo

2.1 První zmínky

První zmínka o *Zápisích z podzemí* je zaznamenána v dopise, který napsal Fjodor Michajlovič Dostojevskij 9. října 1859 svému bratrovi Michailovi: „V prosinci začnu psát román. Pamatuješ si, říkal jsem ti o jednom románu-zpovědi, který jsem chtěl psát až po uskutečnění všech svých plánů, a říkal jsem také, že jej ještě musím prožít. V těchto dnech jsem se definitivně rozhodl jej začít neprodleně psát... Jeho koncepce se ve mně zrodila v káznici, když jsem ležel na palandě v těžké chvíli smutku a vnitřního rozkladu.“⁴

Práce na první části pod názvem *Подполье* probíhala od ledna do února roku 1864 v Moskvě a byla vydána v prvním díle časopisu *Epocha*.⁵ *Подполье* představovalo úvodní kapitolu původně zamýšleného velkolepého díla, neboť sám autor poznamenal, že za tímto výňatkem budou následovat další části, které dají dohromady celou knihu o životě člověka z podzemí. Ta měla vyjít pod názvem *Исповедь* a měla obsahovat tři části, které by značily různá životní období hlavního hrdiny. Dostojevskij měl v úmyslu vydávat je v časopise *Epocha* v pravidelných intervalech.⁶

Na druhé části *Zápisů z podzemí*, kterou sám autor v dopisech bratrovi označoval jako „*Повесть*“, pracoval od března do května roku 1864. Dostojevského práci při psaní díla však provázely komplikace, o kterých píše 2. dubna 1864 bratrovi Michailovi: „Důležité však je, Míšo, že to pravděpodobně tento měsíc nenapíšu... Nervy mám v nepořádku a nemohu se stále sebrat. Má nejrůznější trápení jsou nyní tak těžká, že je ani nechci připomínat. Žena doslova umírá. Každý den přichází chvíle, kdy čekáme její smrt. Strašlivě trpí a to má vliv i na mne... Psaní není mechanická práce, přece však píšu a píšu, hlavně ráno, ale jsem teprve v začátcích. Vůbec mám na psaní málo času, i když se zdá, že všechen čas mám k dispozici, ale přesto je to málo, protože mám údobí, kdy nemohu

⁴ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Dopisy*. Praha: Odeon, 1966; s. 101

⁵ *Epocha* nemohla bez vydání první části *Zápisů z podzemí* vyjít, protože v umělecké rubrice byly pouze *Přízraky* od Turgeněva, což bylo pro tehdejší čtenáře nedostatečné.

⁶ Všechny údaje o vydání díla jsou čerpány z КИЙКО, Е. И. *Записки из подполья. Источники текста*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 375

pracovat a kdy nemám na práci ani pomyslení. A pak ještě: bojím se, že smrt ženy na sebe nedá dlouho čekat; potom bude nezbytně třeba práci přerušit.“⁷ Dostojevskij v práci pokračoval a v dopise bratrovi z 9. dubna 1864 naznačil, že se jedná o myšlenkově velký román, který není schopen stále dokončit: „Opakuji, Míšo: jsem tak utýrán, tak stísněn okolnostmi, jsem nyní v tak mučivé situaci, že si při své práci nejsem jist dokonce ani pouhými fyzickými silami. Čekám nedočkavě na tvou odpověď. Ale řeknu ti jedno: příběh se rozrůstá. Možná obsáhne 5 tiskových archů, nevím; takže i při sebevětší snaze je dokončení fyzicky nemožné. Co dělat? Tisknout bez ukončení? To je nemožné. Rozkouskovat jej nelze. Ostatně nevím ještě ani, co z toho bude, možná že brak, ale osobně do něho vkládám velké naděje. Bude to věc silná a upřímná; bude pravdivá. Možná, že výsledek bude špatný, ale dojem vyvolá. A možná, že bude velmi dobrá.“⁸ 15. dubna 1864 zemřela Marie Dmitrijevna na tuberkulózu. Po vydání druhé části pod názvem *Mokrý sníh*⁹ se spisovatel rozhodl pod tíhou problémů spojených se smrtí ženy v díle nepokračovat a usoudil, že jeho kompletní dílo sice není dokončeno, ale že v této podobě zatím může zůstat.¹⁰

Třetí číslo časopisu *Epocha* vyšlo 8. května 1864. Čtenáři napjatě očekávali vydání poslední části, ale v umělecké rubrice se dočetli pouze: „Продолжение повести Ф. М. Достоевского *Записки из подполья* по случаю болезни автора отложено до следующей книги.“¹¹

Zápisky z podzemí vyšly v celistvosti až v roce 1865. Dostojevskij podobu částí, které vyšly v *Epoše*, výrazně přepracoval tak, aby novela představovala celé a dokončené dílo bez odkazů na další pokračování. Dostojevskij ji ukončil slovy: „Zde „Zápisky“ onoho paradoxisty ovšem ještě nekončí. Nevydržel to a psal dál. Ale nám se zdá, že zde můžeme přestat.“¹² V této podobě zůstala dodnes a k vydání další části už nedošlo.

⁷ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Dopisy*. Praha: Odeon, 1966; s. 128

⁸ Tamtéž; s. 131

⁹ V originále vyšla pod názvem *Повесть по поводу мокрого снега*.

¹⁰ КИЙКО, Е. И. *Записки из подполья. Источники текста*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 375

¹¹ Tamtéž; s. 376

¹² DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 115

2.2 Postavení novely v rámci tvorby Dostojevského

Postavení *Zápisů z podzemí* v Dostojevského díle je komplexní – jeho následky se rozvětvují napříč celou jeho pozdější tvorbou.¹³ Zde se poprvé pokusil ztvárnit román filozofický, ideový román ve smyslu románu o ideji. Samotná idea prorůstá živou tkáň příběhu, osudy se prolínají s idejemi a ideje s osudy.¹⁴ Díky tomuto prvku *Zápisů* dodnes vyvolávají celou řadu protichůdných interpretací. Tato novela představuje klíčovou práci, ve které Dostojevskij vytváří hlavní témata pro své budoucí velké romány – právě sem se sbíhají všechny konstitutivní a tvárné prvky jeho předchozích prací a odtud vycházejí zralé ideje prací pozdějších. Jedná se o průsečík v díle Dostojevského.

Zvláštní význam novely vyplývá již z místa v chronologii spisovatelovy tvorby. Datem vydání roku 1864 se řadí před všechny velké romány považované za vrchol Dostojevského díla. V těchto románech podle literárního vědce A. S. Dolinina autor neustále otevírá ideje *Zápisů*, dotýká se jednotlivých tezí, které více rozvádí a pro které hledá nové podoby a nová řešení jako např. v díle *Zločin a trest* (1866), *Idiot* (1868), *Běsi* (1871-72), *Výrostek* (1875) nebo *Bratři Karamazovi* (1879-1880).¹⁵ Témata, která se v těchto velkých románech objevují, jsou v *Zápisích* nastíněna vzdělaným Rusem, mužem, který se morálně i intelektuálně odloučil od lidí, protože byl otráven racionální etikou. Otevírá zde otázku svobody, prostřednictvím hledání cesty ven z podzemí, průzkumu těchto cest a jejich nebezpečí, kterým člověk čelí na cestě za svým cílem. Tato tematika byla poprvé otevřena právě v *Zápisích z podzemí*.¹⁶ Další motivy ze *Zápisů* se promítají do osudů hlavních hrdinů všech pozdějších velkých románů - např. ve *Zločinu a trestu* se vzpoura proti racionalismu projevuje na nevyhnutelném porušení pravidel jedince, v které tkví celá tragédie Raskolnikova, v *Běsech* postava Stavrogina ve své zpovědi zmiňuje svůdnost nutkání ničit sebe i druhé, ve *Výrostkovi* sní hlavní hrdina o prvním místě stejně jako člověk z podzemí a v *Bratrech Karamazových* se mentalita hlavního hrdiny *Zápisů* dokonce odráží

¹³ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 49

¹⁴ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij – věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 15

¹⁵ ДОЛИНИ, А. С. *Достоевский и другие : Статьи и исследования о русской классической литературе*. Ленинград : Худож. лит., 1989; s. 92

¹⁶ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij – věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; 49

ve více postavách – jak v Ivanovi, tak ve Fjodorovi, u každého svým vlastním způsobem.¹⁷

L. Šestov ve své práci *Достоевскиѹ u Humue* dělí tvorbu Dostojevského do dvou období. Prvním začínají *Chudí lidé* a končí *Zápisky z Mrtvého domu*, druhé začíná *Zápisky z podzemí* a končí *Řečí o Puškinovi*.¹⁸ Šestov takto dělí spisovatelovu tvorbu zejména proto, že se domnívá, že při čtení *Zápisů z podzemí* je čtenář náhle a nečekaně svědkem té největší krize lidské duše, absolutního tvůrčího přerodu, ve srovnání s Dostojevského předchozí tvorbou. Člověk z podzemí zaujímá přechodné místo ve spisovatelově tvorbě. V této postavě se částečně zrcadlí vyvrcholení studia a obhajoby „malého člověka“, ale zároveň v plné síle nastupuje kritické zkoumání antihrdiny, sociálního odpadlíka.

2.3 Zrod člověka z podzemí

Souvislosti v Dostojevského románech lze spatřit ve zrodu postavy člověka z podzemí, kterou můžeme poprvé uvidět v postavě Makara Děvuškina z románu *Chudí lidé*. Náznak vzdoru uvnitř pokory, křečovitá slova se stálým stydlivým ohledáním na potenciálního „druhého“ a s potlačovanou výzvou jako nová kvalita psychiky literárního hrdiny. Tato postava je skromná i hrdá, pokorná i vyzývavá, velice ambiciózní, ale zároveň neustále žije ve strachu z výsměchu.

Další vývoj podzemního člověka lze najít v postavě úředníka Goljadkina z novely *Dvojník*. V *Zápisích z podzemí* je krajně vyhrocen problém rozdvojenosti, která je skryta v každém lidském vědomí, kterou si pevně podřizuje disciplína vůle a rozumu, neboť v sobě tají nebezpečné následky pro člověka.¹⁹ Člověk z podzemí a Goljadkin jsou v trvalém zajetí druhých – sami neustále touží, aby byli vystaveni jejich pohledu, ale zároveň se tohoto pohledu obávají. Hlavní postava novely *Dvojník* je osamělý, do sebe pohroužený, člověk, který se skrývá v koutě svého příbytku. Je neustále ve střehu před soudem a názorem svého protějšku, trpí pocitem vlastní nedostatečnosti, a přesvědčuje-li

¹⁷ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 50-57

¹⁸ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевскиѹ u Humue*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 25

¹⁹ GIRARD, R. *Ressurrection from the Underground : Feodor Dostoevsky*. East Lansing: Michigan State University Press, 2012; s. 27

se o své nadřazenosti, o tom, jak málo potřebuje ke svému životu druhého, tak jen proto, aby se mohl podle toho druhého řídit, aby ho měl vedle sebe, třeba i za cenu svého rozdvojení.²⁰ Předtím všechno vypadalo jinak: Goljadkin se sice rozdvojuje, avšak zatím ještě proti své vůli, neprovádí na sobě žádné pokusy; Ganzin a Orlov, hrdinové *Zápisů z Mrtvého domu*, sice předvádějí svou zlovůli a pohrdání všemi obecně závaznými normami, což můžeme považovat za projev dvojíctví, nepodrobují se však žádným pokusům, aby si ověřili hodnověrnost či nehodnověrnost vlastních intelektuálních a duševních pochodů. Zato člověk z podzemí se rozdvojuje ve vlastních očích, bere v pochybnost každý svůj záměr, a proto zpravidla jedná proti vlastnímu přání, zvláště je-li krásné a dobré, ale i když se mu vysmívá, tím víc po něm prahne.

Autorovi hlavní hrdinové dostali výchozí duchovní dispozice od svého tvůrce, ale naprosto se mu vzdálili svými zpravidla nehodnými činy a radikálními závěry.²¹ Tyto postavy nežijí ani tak podle zákonů lidského společenství, ale spíše v opozici proti němu. S vášní se pídí po událostech, činech, faktech a skutcích, které by mohly prokázat, že právní normy odporují lidské přirozenosti. Dostojevského hlavní postavy jednájí a mluví tak, jako lidé, kteří se nemohou vyrovnat s afektem – tj. tak, že vše, co do té doby utajovali v hlubině duše, v afektu náhle vyjde najevo.²² Člověk z podzemí úpí pod břemenem mravního sebetřýznění – páchá zlo, ale ne proto, že by mu to bylo milé, ale proto, že nevěří ve vlastní dobrotu; přichází o vlastní důstojnost a přitom si je zcela vědom toho, že se bez ní nedá žít. Dostojevského člověk vědomě deformuje svojí vlastní lidskou tvář – vědomě v sobě živí ponižující vlastnosti a navíc stejně promyšleně sám sebe pomlouvá, aby působil co nejodpudivěji.²³ Člověk z podzemí je člověkem přízemním a zbabělým. Je také považován za individualistu a cynika, který vědomě zpřetrhal veškeré kontakty s živými lidmi.²⁴ Jeho úvahy o tom, zda se má zřítit svět, anebo on si pít svůj čaj, nejsou ani žertem, ani rouháním, ale

²⁰ GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]; s. 551

²¹ BURSOV, B. I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1974; s. 12

²² ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении*. Москва: Республика, 1996; s. 29

²³ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's quest for form: a study of his philosophy of art*. New Haven: Yale University Press, 1966; s. 193

²⁴ GIRARD, R. *Resurrection from the underground: Feodor Dostoevsky*. East Lansing: Michigan State University Press; s. 17

pouhou fraškou. Sám sebe považuje za nejchytřejšího, prahne po pozornosti ostatních lidí a velice strádá, když si ho nikdo nevšímá. Aby na sebe upozornil, dělá těžko vysvětlitelné věci, např. se zabývá tím, zda má ustoupit z cesty důstojníkovi na Něvském prospektu nebo zda má jinému člověku dát políček. Vnitřní labilita hlavního hrdiny je patrná také v jeho účasti na přátelské schůzce spolužáků, kam se vetřel a po celou dobu trpěl záchvaty mučivé nenávisti vůči této společnosti. Vzpouira iracionalismu, jak se někdy *Zápisky z podzemí* nazývají, není ničím jiným než hyperbolizovaným svárem protichůdných tendencí lidské psychiky.²⁵

V *Zápisích z podzemí* navazuje Dostojevskij na galerii ubohých úředníků ruské literatury a snů z vlastní rané tvorby, postav, jejichž ambice a pocity nedocházejí reálného výrazu. Hrdinové se jimi stravují, obracejí se ke světu zády a ve svém ústraní si vytvářejí proti druhým vlastní logiku. Postava člověka z podzemí je současně i protichůdcem dřívějších snů samotářů, jejich představ o ušlechtilých činech. Po návratu ze Sibiře Dostojevskij myšlenkově i lidsky dozrál. Poznal, že problémy, které se mu v mládí zdály jako jednoduché, jsou ve skutečnosti mnohem složitější a nepřehlednější. Narazil na záplavu sociálních problémů nejprve u naturální školy, v kroužku Petraševského a později i ve vyhnanství. V této době začíná revolta snů, která se v plné síle odráží v *Zápisích z podzemí*, kdy se z romantického hrdiny stává zlý, odporný, misantropický, destruktivní antihrdina.²⁶ Biografičtí autoři prací o Dostojevském identifikují v této evoluci samotného Dostojevského. Jeho velkorysé mladistvé sny skončily v káznici, odtud se vrátil jako zlý a popudlivý člověk. Na *Zápisích z podzemí* pracoval v jenom z nejtěžších období svého života – nemocný, zavalen prací, vedle umírající ženy, rozčarovaný cestou do Evropy, poprvé stražený hráčskou vášní.²⁷ Rok 1864, tedy rok vydání novely, byl pro autora jedním z nejtěžších vůbec – zemřela mu žena, bratr, přítel Apollon Grigorjev a upadl do tíživých dluhů. Není tedy pochyb, že se mnoho vnitřní zloby odrazilo právě v tomto díle.

²⁵ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 26

²⁶ Tamtéž; s. 59

²⁷ Tamtéž; s. 51

2.4 Fenomén člověka z podzemí

V *Zápisích z podzemí* Dostojevskij sestupuje hlouběji do nitra člověka, nezajímá ho už jen člověk jako plod určitého prostředí, určité sociální vrstvy a určitých životních podmínek, tedy člověk společenský, ale člověk jako osobnost, jako jedinečná, neopakovatelná bytost se svými jedinečnými, sobě vnitřně imanentními problémy.²⁸ Jednalo se o zcela nový typ hlavního hrdiny v tvorbě Dostojevského, který dal uměleckému stylu autora zcela novou podobu. Takovou, kterou nepoznali ani ti, kteří jeho dílo dobře znali, jako např. A. P. Suslovová, která po přečtení první části *Zápisů z podzemí* psala Dostojevskému: „Что ты за скандальную повесть пишешь? ... мне не нравится, когда ты пишешь цинические вещи. Это к тебе как-то не идет.“²⁹ Nešlo o odstup od dřívější sociální tematiky, ale jednalo se zejména o prohloubení jeho druhé tematické, obsahové a ideové roviny, která se zaměřovala na osobnost, motiv snění a podzemí, vrcholící v boji o Boha. Jednalo se o tematiku existenciální - podzemní člověk obnažuje svoje nitro despotického sadisty.³⁰ A to v takové intenzitě, že dokonce i moderní existencialisté považují *Zápisky z podzemí* za jeden ze svých základních textů. Spisovatel se pomocí antropologického experimentu s novým typem antihrdiny snažil dopátrat toho, kde se v člověku bere dobro a zlo, láska a nenávisť, pokora a pýcha, pud sebezáchovy a pud sebezničení, altruismus a egoismus, víra a skepse. V příbězích svého hrdiny Dostojevskij odhaluje nejen to, že člověk není uzpůsoben podle abstrakcí dirigujících obecné mínění, ale i to, že logika podzemí, tj. toho, co je skryto před veřejností, co nedbá rozumného egoismu a jednání ve směru výhod a pravidel, je ovládána v mnohém negací a dává tak průchod destruktivním pudům.³¹ Tím, jak autor stupňuje negativní vyznání svého hlavního hrdiny do krajnosti, nabízí i přesah psychologie podzemí: za představou vypjaté autonomie hrdiny odhaluje neustálé pozorování sebe pohledem druhých, otrockou závislost na druhém člověku a vyvažování vlastní bezmoci tím, že se moc druhého nad vlastní osobou

²⁸ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 16

²⁹ КИЙКО, Е. И. *Записки из подполья. Источники текста*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 379

³⁰ ROWE, W. W. *Dostoevsky: Child and Man in His Works*. New York: New York University, 1968; s. 146

³¹ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 51

démonizuje. Právě v tomto smyslu jsou *Zápisky* spíše než autorovým filozofickým krédem pronikavou studií resentimentu.

Podzemní člověk je záměrně anonymní. Má jistý kolektivní ráz, čímž autor poukazuje na četnější výskyt takovýchto typů lidí nejen v kontextu své tvorby, ale především ve společnosti jeho doby.³² Jedná se o lidi, kteří žijí jen za sebe a pro sebe. Vycházejí většinou z malých komůrek a brlohů, kde si intenzivně pohroužení do svých myšlenek tvoří svůj vlastní svět. Všichni hrdinové Dostojevského jsou transcendentními mysliteli, romantiky, designéri budoucích ideálů a vhodného společenského řádu, kteří se náhle stydí za svojí vznešenost a přijdou na to, že diskuse o ideálech není ničím jiným než pouhým nečinným tlacháním.³³ Jejich tragédie tkví v neschopnosti začít nový život. Znepokojení a pochyby, jimiž jsou díla Dostojevského prostoupena, jsou i našimi a právě tento prvek propůjčuje jeho dílům věčný smysl a nehynoucí význam.³⁴

2.5 Žánr

O obtížnosti stanovení jednoznačné žánrové identifikace *Zápisů z podzemí* píše i literární historička R. Grebeníčková: „V *Zápisích* je jakýsi vědomý a záměrný nedostatek vůle k formě, tak příznačné pro literaturu tohoto vývojového stádia, a je zde i netečnost, ne-li dokonce přezíravost a pohrdání ke všemu, co připomíná normy jakéhokoliv druhu.“³⁵ *Zápisky z podzemí* se skládají ze dvou komplementárních částí rozdílné formy i obsahu, přitom jsou však vnitřně jednotné. První část je filozofickým traktátem, filipikou proti společnosti a zpovědí zároveň. Tato část vysvětluje, jak se hlavní hrdina dostal do podzemí. Člověk z podzemí, označovaný samotným autorem za paradoxalistu, zde v jakémsi druhu samomluvy, hlasem krajně vzrušeným a s příměsí groteskních tónů, přednáší své názory a filozofii. Hlavní hrdina zde analyzuje svoje myšlenky a pocity, polemizuje se svým vnitřním já v dlouhém monologu, ve kterém se mísí nejednotnost hlasu a mnoho stanovisek a jen zdánlivě je uzavřena celá výpověď.

³² ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении*. Москва: Республика; s. 102

³³ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нитше*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 151

³⁴ ROZANOV, V. V.: *Legenda o Velkém inkvizitorovi F. M. Dostojevského*. In: SOLOV'JEV, V. S. et al. *Velký inkvizitor: nad textem F.M. Dostojevského*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000; s. 95

³⁵ GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]; s. 594

Druhou částí je novela pojednávající o dramatické situaci s katastrofickým rozuzlením.

2.5.1 Zpověď

V žánru zpovědní literatury bilancuje vypravěč formou ich-formy své skutky a zážitky prostřednictvím retrospektivy z vlastního života.³⁶ Tím nechává čtenáře nahlédnout do nejniternejších hlubin svého vnitřního světa. Vypravěč pojímá sám sebe většinou jako sebevědomou individualitu, která s odvahou a nekompromisností analyzuje vlastní nitro, jeho jistoty a nejistoty, ztráty a vítězství. Postup sebepoznání se může jevit až jako bezohledný, tvrdý; nevyhýbá se provokacím, sebeobžalobám, nezakrývá vinu, slabost, ani vnitřní kolizi. Počítá se i se zcela ambivalentním vnímáním, jímž je čtenář poután a odpuzován zároveň.

K žánru zpovědi se pojí termíny jako autobiografie, zápisky, deník a román v dopisech. Tento žánr se začal rozvíjet v dobách renesance – za první zpověď je v evropské literatuře považován Dantův *Nový Život*. Mezi další, pozdější, autory zpovědní literatury řadíme např. J. J. Rousseaua s dílem *Vyznání*, J. W. Goethea s dílem *Z mého života* či M. Broda s prací *Život plný bojů*.³⁷

Ruští spisovatelé 19. století přispěli k rozvoji literární zpovědi. Někteří spisovatelé dokonce měli pojem zpověď přímo v názvu, jednalo se např. o díla *Авторская исповедь* N. V. Gogola, *Zpověď* L. N. Tolstého, *Zpověď* M. Gorkého nebo *Zpověď chuligána* S. A. Jesenina. Žánr zpovědi se také hojně vyskytuje v tvorbě F. M. Dostojevského, čehož si povšimli D. S. Merežkovskij ve své práci o Dostojevském s názvem *Tolstoj a Dostojevskij* a M. Bachtin v díle *Dostojevskij umělec*, kde spisovatelovy romány dostaly označení román-zpověď.

F. Kautman tvrdí, že se Dostojevskij bezprostředně inspiroval třemi příklady takovýchto literárních „zpovědí“, dvou autentických a jedné literárně mystifikované: *Vyznáním* svatého Augustina, již zmiňovanou *Zpovědí* J. J.

³⁶ КАЗАНСКИЙ, Н. *Исповедь как литературный жанр*. In: *Вестник истории, литературы, искусства*. Т. 6. Москва: Собрание, 2009; s. 74

³⁷ МОСНА, Д., ПЕТЕРКА, J. a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004; s. 29

Rousseaua a Diderotovým *Synovcem Rameauovým*.³⁸ Odtud se forma zpovědi stala příznačným kompozičním principem v díle Dostojevského, i když v plném významu ve smyslu ich-formy románové výpovědi ji použil pouze v *Zápiscích z podzemí*, *Hráči*, ve *Zpovědi Stavrogina*³⁹, v dopise na rozloučenou sebevraha Ipolita Terent'jeva v románu *Idiot*, v *Deníku spisovatele*, ve *Výrostkovi*, v *Bratrech Karamazových* v kapitolách, kde se Dmitrij a Ivan zpovídají Aljošovi a v novele *Něžná*.⁴⁰ Využití této literární formy umožňuje autorovi zobrazit celou škálu ohavných lidských vlastností a činů, k jakým se lidé za normálních okolností nikdy nedoznají, ale vyznají se z nich pouze v mimořádných situacích.

Dostojevskij je, stejně jako celá řada dalších spisovatelů, spisovatelem autobiografickým. Příčiny tohoto jevu jsou víceméně jasné – neobyčejný člověk má vždy potřebu vyprávět sám o sobě, neboť cítí svůj význam. Právě z autobiografičnosti nezřídka pramení zpovědní ráz spisovatelových děl – zpověď bez autobiografických prvků není vůbec myslitelná, ale u různých autorů nabývá různých podob a zaměření. Tolstoj věřil, že je člověk schopen proniknout až k jádru svého já a dosáhnout tak dokonalosti. Dostojevskij takovou jistotu nezná, jeho víra v sebepoznání, o kterou člověk usiluje, není o nic pevnější než pochybnost o obojím.⁴¹ Proto se zpověď v jeho podání mění ve výsměch, ze které pramení nesolidnost hrdinů. Hrdinové románů Dostojevského řeší stejné problémy, které sám autor řešil po celý život. Spisovatel si zpovědní ráz svých románů dobře uvědomoval, jak je patrné z dopisů, které psal bratrovi.

„Jsem člověk chorobný. Jsem zlý člověk. Jsem nevzhledný. Myslím, že mám nemocná játra.“⁴² Od první věty je zpověď hlavního hrdiny zaměřena na analýzu vlastního ega. Člověk z podzemí se cítí ponížen a ze svého ponížení se i vyznává. Vyznává se s osobitou skepsí a patosem sebeobžaloby ze svých niterných pocitů, aby se zbavil posledního zbytku iluzí. Tato zpověď je sebeodhalením,

³⁸ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 21

³⁹ *Zpověď Stavrogina* má v tvorbě Dostojevského specifické postavení. Původně byla komponována jako součást *Běsů*, ale cenzura ji zabavila, neboť hlavním tématem bylo svedení nezletilé dívky, která poté spáchala sebevraždu. Autor se s touto skutečností smířil a překomponoval román tak, aby v něm tato kapitola vůbec nebyla. *Zpověď Stavrogina* byla poprvé vydána v Rusku až po revoluci roku 1922. Od té doby je chápána a interpretována jako samostatné dílo. Čerpáno z BURSOV, B.I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1974; s. 187

⁴⁰ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004.; s. 30

⁴¹ BURSOV, B. I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1974; s. 12

⁴² DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 13

sebeponížením a sebepoznáním zároveň. Probuzení, vyvolané prozřením z romantického snu, je zoufalstvím prosyceném hořkostí a zklamáním. Poslední zbytky citu jsou skryty v sarkastické směsi cynismu a hnusu. Dostojevského zpovědní patos u člověka z podzemí tkví v tom, že tato postava stejně věří jako nevěří, dopouští se zruďných činů, manipuluje s lidmi, očerňuje sama sebe a tím kompromituje samu lidskost. Síla sebeodhalení netkví ve vyrovnávání účtu či k vykonání pomsty, ale ve vyobrazení člověka takového, jaký ve skutečnosti je.

Hlavní hrdina *Zápisů* se tváří, že je bez posluchače, že mu na nikom nezáleží, že píše své poznámky pouze pro sebe. Ve svých zápiscích vyjevuje své nejniternější a nejpokrytější myšlenky a pocity. Nicméně všechny zvraty, léčky, úskoky a střídání postojů nejsou s to zakrýt touhu definovat se proti druhému a vzhledem k druhému, touhu o to větší, oč nejměrnější je úsilí zastříti ji a dokázat tak naprostou lhostejnost k druhému.⁴³ Každá věta zde čelí reakci ze strany pomyslného druhého, očekává ji a počítá s možnými námitkami. *Zápisky z podzemí* jsou zpovědí, která chce vyvolat dojem, že není nikomu určena. Ve skutečnosti je hlavní hrdina pln úzkosti ze strachu, aby nevzbudil podezření tím, jak velice potřebuje druhého i ke své uzavřenosti do sebe samého.

Spisovatelovi hlavní hrdinové se rádi vyznávají. Nejčastěji z toho, že jsou hříšní a rádi hledají způsob, jak by za své hříchy zaplatili. Trestem pro člověka z podzemí je to, že po ponížení Lízy, jakožto jediné osoby, která v něm alespoň na chvíli viděla „dobrého“ člověka, zůstává sám. Jiné postavy v tvorbě Dostojevského záměrně svou hříšnost nadsazují, někdy si ji dokonce vymýšlejí jako Mikolka, který prohlásil, že to byl právě on, kdo zabil starou lichvářku místo Raskolnikova. Postavy jsou vždy v moci nějaké ideje nebo vášně a její síle se zcela poddávají. Sám Raskolnikov se nikdy nezřekl svého přesvědčení, které ho vedlo k tak hroznému činu, ani se nekál, svůj trest přijal a rozhodl se, že začne nový život. Ani člověk z podzemí svého činu nelitoval.

2.5.2 Filozofický traktát

19. století znamená nástup filozofického myšlení, které radikálně obrací pozornost k člověku, v mnoha směrech pojímá filosofii jako uvažování o člověku,

⁴³ GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]; s. 592

navrací se k tradicím sokratovských úvah o nezbytnosti lidského sebepoznání.⁴⁴ Filosofie se obrací k člověku jako subjektu, svět je pojmán jako to, co je nahlíženo a do značné míry i řízeno z pomyslného středu, kterým je člověk. Nastává rozkvět subjektivismu, tedy filosofie navazující na tradice dané myšlenkami Berkeleyovými, Humovými, Kantovými, v daném případě se však jedná o zaměření na prožívání světa, lidský život a jeho reflexi.⁴⁵ Stejně tak se stává častým jevem i kritika osvícenské víry v rozum, kritika představ o rozumném uspořádání světa, lidské společnosti, o rozumové určenosti člověka, proti rozumu je často postavena iracionalita prožitku světa.

Ústředním tématem „filozofického traktátu“ je polemická teze namířená proti racionalismu a optimismu osvícenců.⁴⁶ Toto téma Dostojevskij otevřel již v *Zimních poznámkách o letních dojmech*, které vyšly v roce 1863 v časopise *Vremja*, a v *Zápisích z Mrtvého domu*. V *Zápisích z podzemí* tuto tematiku poté více rozpracoval. Polemika vedla k následujícímu – socialismus nemůže fungovat na principu rozumné dohody mezi člověkem a společností podle hesla jeden za všechny, všichni za jednoho, protože , jak tvrdil Dostojevskij: „не хочет жить человек и на этих расчетах (...) Ему все кажется сдуру, что это острог и что самому по себе лучше, потому – полная воля“.⁴⁷ Celá první část prózy je vedena touto myšlenkou a jejího rozvedení.

Mnohé úvahy člověka z podzemí jsou také polemicky zaostřenou interpretací Černyševského teorie rozumného egoismu a se sny Věry Pavlovny z románu *Co dělat?*⁴⁸ Jako první poukázal na tuto interpretaci *Zápisů* literární vědec Vasilij Komarovič ve své práci o Dostojevském z roku 1921. Tvrdil, že Dostojevského novela je polemikou s románem *Co dělat?*, neboť celé části práce, jako např. pokus člověka z podzemí narazit do důstojníka na Něvském prospektu nebo setkání s prostitutkou Lízou, jsou postaveny na konkrétních epizodách

⁴⁴ STARK, S. *Filozofie člověka v historickém kontextu*. Plzeň: Západočeská univerzita, 2008; s. 34

⁴⁵ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007; s. 373

⁴⁶ КИЙКО, Е. И. *Записки из подполья. Источники текста*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 379

⁴⁷ Tamtéž; s. 380

⁴⁸ Černyševskij již v podtitulu své knihy *Что делать?* – *Из рассказов о новых людях* přináší výraz „noví lidé“. Z atributů, na které kladl důraz, se v ideje sovětského „nového člověka“ zejména objevuje požadavek na podřízenost osobních zájmů vůči zájmům společnosti, tzv. rozumný egoismus – tzn. obětovat svoje blaho pro blaho veřejnosti.

románu Černyševského a jsou zřejmé parodie, které obrazejí význam těchto epizod v původním textu.⁴⁹ Odhalení těchto parodií v *Zápisích z podzemí* otevřelo cestu k novému přístupu a poukázalo na vztah novely, která se do té doby víceméně považovala za obraz nenormální osobnosti, k jinému dílu. Komarovič považoval výroky člověka z podzemí proti rozumu v první části novely jako přímočarou argumentaci proti utilitarismu.⁵⁰ Hlavní hrdina se ve svém novelistickém vyprávění neřídí etickými ideály, je to typ člověka s narušeným vědomím a povahou odporující rozumným důvodům, což se neztotožňuje s koncepcí Černyševského, která se zakládá na racionálním uvědomění svého sociálního a společenského užitku. Je však důležité přihlédnout i k tomu, že základní koncept *Zápisů z podzemí* byl připraven ještě před samotným vydáním románu *Co dělat?*, tzn. i Černyševskij mohl mít vliv na formulaci hlavní myšlenky textu. Dostojevskij však ve své novele oponuje nejen Černyševskému, ale i jeho ideovým předchůdcům a následovníkům.⁵¹ Text *Zápisů* rozhodně není na Černyševském závislý a i přesto, že může obsahovat polemiku s jiným textem, nebylo to jeho cílem. Dostojevskij viděl v Černyševském pokračovatele pro něho nepřijatelné osvícenecké koncepce člověka, jejíž základy určili francouzští filosofové 18.století jako byl např. Jean-Jacques Rousseau či Denis Diderot.

Dostojevského filozofické ideje vznikaly na základě jeho individuálních životních zkušeností. Za celý svůj život nepsal ani jeden filozofický traktát, nepodal nikdy systematický výklad svých názorů a i přesto vznikly o jeho filozofii desítky knih a v pracích o dějinách filozofie jsou mu věnovány celé kapitoly.⁵² Filozofické ideje charakteristické pro jeho díla mají výlučně osobní ráz – hrdinové je potřebují ve svém každodenním životě, stejně jako každý člověk potřebuje znát životní normy a zvyklosti své doby. Stejným způsobem filozofuje

⁴⁹ КОМАРОВИЧ, В. Л. *Достоевский : современные проблемы историко-литературного изучения*. Ленинград: Культурно-просветительное трудовое товарищество "Образование", 1925; s. 20-24

⁵⁰ FRANK, J. *Dostoevsky: The Stir of Liberation 1860-1865*. Princeton: Princeton University Press, 1986; s. 314

⁵¹ КИЙКО, Е. И. *Записки из подполья. Источники текста*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 379

⁵² ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении*. Москва: Республика, 1996; s. 12

Dostojevskij ve své korespondenci a jeho názory je možné poznávat převážně skrze poznání jeho osobnosti.

2.5.3 Novela

Druhá část *Zápisů z podzemí* uvedená pod názvem *Mokrý sníh* je novelou, která se skládá ze tří hlavních segmentů, které do detailu prohlubují povědomí čtenáře o hlavní postavě. Seznamují ho s reakcemi a chováním člověka z podzemí na základě příběhů z jeho minulosti.

První dějovou linií je obsese člověka z podzemí po střetnutí s důstojníkem. Hlavní hrdina se stal svědkem hospodské rvačky s následným vyhozením jednoho z hostů z okna a poté sám, snad z důvodu dlouhodobého osamění a absence lidské společnosti, zatouží po tomtéž. Avšak při vstupu do hospody je jeho odhodlání být se překaženo neznámým důstojníkem, který do něj strčí bez jediného povšimnutí, slova či pohledu. Tato zcela banální příhoda hlavního hrdinu pohltí natolik, že se i po letech zalyká vztekem a plánuje se za své ponížení pomstít. Sleduje důstojníka na Něvském prospektu a přemýšlí nad způsoby, jak svou mstu vykonat. Nakonec se rozhodne narazit do něj, což také učiní, ale ke svému překvapení zjišťuje, že důstojník to ani nepostřehl. Navenek zcela banální satisfakce odplaty stejnou mírou, i když bez kýženého účinku, má symboliku vzájemné rovnocennosti a odplaty za jeho ponížení.

Druhou linií, která dokresluje vypravěčovu osobnost, je večírek s bývalými spolužáky, na který se člověk z podzemí dostaví nevitán a zaujme pozici přehlíženého a uraženého. Zvláštnost Dostojevského dramatických výstupů tkví především v oněch vypjatých podívaných, kde dochází uprostřed slavností, společenských shromáždění, smuteční hostiny k otevřeným skandálům, efektním krachům a rozpoutání neovladatelných sil v člověku. Zvláštností těchto výstupů je to, že v rámci vyprávění postihují simultánně křižující a protínající se vztahy od jedné osoby k druhé.⁵³ V této části *Zápisů* se v plné síle odhaluje masochismus hrdiny, přímo volající po tom, aby se stal v kruhu svých známých obětí. Dostává se s nimi do konfliktu, ale jeho společníci ho ignorují a při jeho pokusu o smíření se mu vysmějí pro jeho neupřímnost. I

⁵³ GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]; s. 553

v tomto případě se člověk z podzemí cítí ponížene a opět chce připravit další způsob msty. Půjčuje si peníze a ještě téže noci následuje své trýznitele do vykřičeného domu, kde se setkává s mladou prostitutkou Lízou, jejíž postavení mu dovoluje odreagovat se odplatou nevinné dívky za prožitá příkoří a začít hru s jejími city, úmyslně a krutě.

Třetí a závěrečná linie vypráví o vztahu k Líze. V této části pozorujeme prvek, který česká literární historička R. Grebeníčková označuje jako zarážející hypertrofii scén, v nichž se najednou stává něco nečekaného, nepředvídaného a nevypočitatelného, v nichž hrdinové a hrdinky reagují proti duchu konvence a rozumu, jednají pošetile a bláznivě, vzbuzují pochybnosti o stavu své přičetnosti, jednají proti svým zájmům.⁵⁴ Čtenář je svědkem podivného dějového zvratu a dále jeho nejneuvěřitelnějšího rozuzlení. Člověk z podzemí se na Lízu snaží převést své negativní pocity nízkosti a pokoření prostřednictvím konfrontace s její domnělou budoucností. V Líze nejprve vyvolává pocit porozumění a blízkosti, nicméně i přes veškeré pokusy Lízu pohanit ji v návalu emocí pozve do svého bytu. Když ho Líza, u níž vzbudil naději na lepší život, navštíví v jeho ohavném příbytku a pochopí, že jeho výbuchy a urážky vyvěrají z utrpení, hrdina se přes moment jejího odpuštění nepřenesa a zasadí jí poslední krutou ránu, která se mu stává zdrojem nového duševního strádání.

V závěru druhé části *Zápisů* je kladena otázka svobody lidského jednání v tzv. nemotivovaném činu a ukazuje se, že člověk z podzemí ztrácí spojení s realitou a je nesvobodný i tam, kde se domnívá rozhodovat podle vlastního rozmaru. Je zde anticipována myšlenka, která byla později do hloubky rozvinuta v *Legendě o velikém inkvizitorovi z Bratří Karamazových*, o tom, že člověk svobodu neunesa a ani po ní netouží.

2.6 Reakce po vydání novely

Již první část *Zápisů z podzemí*, která vyšla v březnu roku 1864 na sebe obrátila pozornost. Ruský spisovatel a satirik M. J. Saltykov-Ščedrin zařadil do své sbírky *Литературные мелочи* pamflet *Стрижи*, ve kterém se vysmíval v satirické formě autorům časopisu *Epocha*. V postavě „стрижа четвертого,

⁵⁴ GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]; s. 555

беллетриста унылого“ vyobrazil samotného Dostojevského. Стриж четвертый выпрѣвѣ о obsahu svѣho novѣho dѣla: „*Записки* ведутся от имени больного и злого стрижа. Сначала он говорит о разных пустяках: о том, что он больной и злой, о том, что все на свете коловратно, что у него поясницу ломит, что никто не может определить, будет ли предстоящее лето изобильно грибами, о том, наконец, что всякий человек дрянь, и до тех пор не сделается хорошим человеком, покуда не убедится, что он дрянь, и в заключение, разумеется, переходит к настоящему предмету своих размышлений.“⁵⁵ Tato parodie Saltykova-Ščedrina je jedinou přímou odezvou na *Zápisky z podzemí*. Zájem kritiky o tuto novelu se ale probudil až po vydání Dostojevského *Zločinu a trestu* roku 1866.

Literární kritiky hovořily o Dostojevském jako o někom, kdo se vcítil do svѣho hlavního hrdiny natolik, že s barvitostí vykreslil celou jeho duši, morální kolísání, strádání a mravní labilitu. Ruský filozof, publicista a literární kritik N. N. Strachov⁵⁶ ve své stati *Наша изящная словесность* zdůrazňoval, že se člověk z podzemí „со злобой относится к действительности, к каждому явлению скудной жизни, его окружающей, потому что каждое такое явление его обижает как укор, как обличение его собственной внутренней безжизненности“, v další části se zmínil o mimořádném vyobrazení hlavního hrdiny: „Тем не менее нельзя не признать, что такие люди действительно существуют. Но они составляют предел нравственного растреления и душевной слабости при сохранении ясности ума и сознания. Чаше же встречаются и легче могут быть признаны читателями явления, не достигающие этого предела, всевозможные переходные формы от истинно живых людей к этому пределу.“⁵⁷

Patřičná sláva *Zápisků z podzemí* byla ceněna až s postupem času, kdy po vydání všech děl Dostojevského začal být přikládán tomuto dílu nemalý význam. *Zápisky* přitáhly pozornost i ruského kritika a publicisty N. K. Michajlovského,

⁵⁵ САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН, М. Е. *Мелочи жизни (1886-1887 гг.); Сборник (1869-1879 гг.)*. С.-Петербург : издание А.Ф. Маркса, 1900; s. 243-244

⁵⁶ Мj. autor jedné z prvních biografí o F. M. Dostojevském.

⁵⁷ СТРАХОВ, Н. Н. *Наша изящная словесность*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Т. 6-7, Преступление и наказание*. Ленинград: Наука, 1973; s. 337

který se jim věnoval v článku *Жестокый талант*, který vyšel v roce 1883. V této práci autor citoval sadistické pasáže novely a argumentoval tím, že tyto projevy a tendence k mučení ilustrují samotného Dostojevského.⁵⁸ Michajlovskij považoval člověka z podzemí za prvního mučitele v díle tohoto spisovatele, v jehož povaze každý projev života komplikuje krutost, zuřivost a bezohlednost. Dále Dostojevskému vytkl, že autor neprozradil, kde přišel hlavní hrdina ke své zatrpklosti.

O osm let později interpretoval prózu ruský filozof V. V. Rozanov jako v zásadě inspirovanou povědomím Dostojevského o iracionálních hlubinách lidské duše se všemi jejich protichůdnými podněty pro zlo stejně jako pro dobro.⁵⁹ Rozanov tvrdil, že žádný světový řád založený na rozumu by nemohl obsahovat tento typ chaosu v lidské duši, jediné východisko viděl v pravoslaví, které může člověku pomoci překonat své rozmarné a destruktivní sklony.⁶⁰ V článku, který byl otištěn v časopise *Ruské slovo* 1.března 1911, V. V. Rozanov napsal: „*Zápisky z podzemí* Fjodora Michajloviče Dostojevského jsou únikem ruské literatury, únikem nepodobajícím se žádnému jinému plodu jejímu, únikem nadmíru cenným a významným, bez jehož znalosti naprosto nelze pochopiti Dostojevského... Nutno čísti v Dostojevském samém chechotem přerývané geniální záhyby dialektiky „podzemního člověka“, aby se rázem pocítilo, že tu ve formě skoro beletristického díla, pod závojem mdlé, neochotné beletristiky, Dostojevskij řekl své nejpřímnější „věřím a vyznávám“, vyložil své credo... *Zápisky z podzemí* jsou právě takovým pilířem v tvorbě Dostojevského jako *Zločin a trest*. Ani ten samotný nelze pochopit bez *Zápisů z podzemí*. Bez nich nelze pochopiti ani *Běsi* a *Bratry Karamazovi*.“⁶¹ Dostojevskij bezpochyby dobře věděl, co riskuje tím, že přivádí na svět postavu člověka z podzemí: „Ale přece máte pravdu, je to skutečně sprosté a nechutné. A nejnechutnější na tom je, že se vám začínám omlouvat. A ještě nechutnější je tato má poznámka. Ale už

⁵⁸ FRANK, J. *Dostoevsky: The Stir of Liberation 1860-1865*. Princeton: Princeton University Press, 1986; s. 311

⁵⁹ Tamtéž; s. 312

⁶⁰ Rozanov byl také první, kdo provedl srovnání *Zápisů z podzemí* s textem jiného filozofa. Pro své srovnání si vybral Denis Diderota a jeho dílo *Rameauův synovec*.

⁶¹ ZADRAŽIL, L.: *Experiment s člověkem z podzemí*. In: DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Zápisky z podzemí*. Praha: Odeon, 1989; s. 177

dost, nebo to nikdy neskončí a jedno bude nechutnější než druhé.“⁶² Poprvé vytvořil typ sugestivního antihrdiny, který se obhájí přesvědčivou argumentací.

Pozdější autoři, jako L. Šestov, pěli ódy na Dostojevského, že prý odvoláním dřívějších humanitních ideálů dospěl k novým uměleckým výšinám, o jakých před ním světová literatura neměla ani potuchy.⁶³ Podle samotného Šestova znamenalo vydání *Zápisů z podzemí* pro Dostojevského otevřené odvolání vlastní minulosti a ve stati *Откровения смерти*, která byla vydána v Paříži roku 1920, dokládal, že ve svém podzemí získal Dostojevskij to, co Platón v jeskyni: objevil svůj nový zrak, jímž uzřel pouhé přízraky a stíny tam, kde ostatní viděli reálné jevy, a co pro jiné neexistovalo, stalo se mu pravou a jedinou skutečností.⁶⁴

V Šestovových stopách se pak vydala s opačným výkladem *Zápisů z podzemí* i celá řada pozdějších sovětských badatelů. Byli to např. L. P. Grossman, A. S. Dolinin, V. L. Komarovič. Ti přejímali Šestovův koncept této pozoruhodné novely Dostojevského, ale oproti němu jí hodnotili záporně. Grossman v ní spatřoval dílo „egoistického a amorálního individualismu“; podle Dolinina je to „krutá parodie Dostojevského na vlastní ideály, jimiž žil v letech čtyřicátých a šedesátých“; Komarovič pak soudí, že Dostojevskij touto novelou zadupal „do bláta sny o heroické službě lidstvu“.⁶⁵ Nejvýznamnější badatelé sovětské éry zcela zpranýřovali jedno z klíčových děl celé jeho tvorby, které se dá nazvat prologem ke všem jeho velkým románům. Sovětský literární vědec A. P. Skaftymov formuloval ve 20. letech ve svém článku o Dostojevském, který vyšel pod názvem „*Записки из подполья*“ среди публицистики Достоевского, podivuhodnou interpretaci *Zápisů*, kde vznesl závažné námitky proti závěrům první sovětské badatelské generace o protisocialistické povaze díla. V Dostojevského polemice viděl oproti svým vrstevníkům spíše utvrzení

⁶² DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 56

⁶³ BURSOV, B. I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1974.; s. 177

⁶⁴ GLANC, T. *Všežravý text o bezpředmětné svobodě*. in: DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 7

⁶⁵ BURSOV, B. I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1974.; s. 178

socialismu než jeho odmítnutí.⁶⁶ Připomněl, že *Zápisky* jsou sporné i jiným způsobem – vidí se v nich především kritika racionalismu a přechází se jejich kritika romantismu; vidí se v nich dílo plné hrůzy a děsu, ale přehlíží se jejich humor a ironie.

Jednalo se o umělecký průlom Dostojevského, který poprvé ukázal na sociální nebezpečí osobní touhy jedince, která způsobuje změny v chování. Ruský spisovatel, novinář a revolucionář M. Gorkij prohlásil: „Весь Ф. Нитчше для меня в *Записках з подполья*. В этой книге – ее все еще не умеют читать – давно на всю Европу о(бо)снование нигилизма и анархизма. Нитчше грубее Достоевского.“⁶⁷ Postava člověka z podzemí byla označována na přelomu 19. a 20. století za nadčlověka, kterého popsal ve své knize F. Nietzsche a tato novela byla označena za existenciální. M. Gorkij také velkolepě vystihl Dostojevského neschopnost vidět, že lidská povaha se mění v souvislosti se společenskými vztahy a že není možno posuzovat člověka abstraktně. Na sjezdu sovětských spisovatelů v roce 1934 prohlásil: „Dostojevskému přináležejí sláva člověka, který v postavě hrdiny *Zápisů z podzemí* vykreslil s jedinečnou výmluvnou dokonalostí slova typ egocentristy, typ sociální zrůdy. S vítězoslávou nenasytného mstitele za svoje osobní nehody a strasti, za svoje mladistvé unesení, ukázal Dostojevskij v postavě svého hrdiny, k jak ubohému skřehotání může dojít individualista z mladé generace na přelomu 19. a 20. století, která se odtrhla od života.“⁶⁸

Percepce Dostojevského nezůstala bez povšimnutí ani v českých zemích. Co se týče zájmu o velkého ruského spisovatele, u nás se jím zabírali zejména T. G. Masaryk a F. X. Šalda. Ve svém rozsáhlém díle *Rusko a Evropa* z roku 1913 Masaryk zamýšlel vystihnout Rusko, jeho problém a krizi, prostřednictvím analýzy Dostojevského. Masaryk řadí tohoto ruského spisovatele k moderním literátům, kteří hledají spásu v práci – v lásce k lidu. Považuje ho za sociálního

⁶⁶ СКАФТИМОВ, А. П. „Записки из подполья“ среди публицистики Достоевского. In: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Praha: Československá grafická Unie, 1929; s. 322

⁶⁷ КИЙКО, Е. И. Записки из подполья. Источники текста. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы. Ленинград: Наука, 1972-1973; s. 383

⁶⁸ RAJCHIN, D. J., STRAŽEV V. I., ZERČANINOV A. A. *Dějiny ruské literatury. Třicátá až devadesátá léta XIX. století*. Praha: Svoboda, 1948; s. 316

filozofa a Rusko může být skrze něj nejlépe poznáno.⁶⁹ Šalda označil na počátku třicátých let velmi přesně podstatu spisovatelovy tvorby: „Celé dílo Dostojevského je vlastně jeden jediný nesmírný hymnus na život ve všech jeho podobách, v nejnižších i nejvyšších, v zcela prchavých a všedních i v duchovně výsostných a věčných.. Dostojevskij je extaktik, zamilovaný do života tajemnou láskou, tím tajemnější a vášnivější, čím je život k němu krutější, čím urputněji ho od sebe odstrkuje.“⁷⁰ Je nutné podotknout, že ani jeden z těchto autorů nevěnují *Zápisům z podzemí* větší prostor a soustřeďují se na autorova rozsáhlejší díla, zejména na *Zločin a trest* a *Bratry Karamazovi*.

⁶⁹ MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku*. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996; s. 9

⁷⁰ ŠALDA, F. X. *Z období Zápisníku I*. Praha: Odeon, 1987; s. 619

3 Zápisky z podzemí jako výzva k interpretaci

3.1 Dostojevskij jako člověk z podzemí

„Přesvědčení se rodí v očích člověka ve věku, kdy má dostatek zkušeností a kdy neustále dychtí po pozorování a vědomém pronásledování tohoto velkého tajemství duše.“⁷¹ L. Šestov ve své práci *Достоевскиѹ у Humue* z roku 1903 tvrdil, že by se Dostojevskij bez povšimnutí tohoto stavu duše nikdy nestal tak bravurním psychologem a spisovatelem, kdyby se jejímu pozorování nevěnoval a nesdílel ho s ostatními. Dokonce se domníval, že spisovatel dobře věděl, jaký zásadní vliv má tato otázka na člověka a jaké dopady na něj může mít. Kompoziční princip zápisků můžeme považovat za metodu, jak si své postoje a myšlenky utřídit a poté v nich nalézt svoji cestu. Proto k nám člověk z podzemí promlouvá slovy: „Ostatně: o čem mluví slušný člověk nejraději? Odpověď: o sobě. Budu tedy mluvit o sobě.“⁷² Od prvních stránek *Zápisků z podzemí* je patrné, že se nejedná o stručné zápisky nebo pouhé vyprávění. V první části díla se jedná o proud vědomí, zpověď, glosování řady myšlenek, filipiku a polemiku zároveň. Díky těmto rysům vede tato práce k různým interpretacím. Styl použitý formou *Zápisků* se jeví jako pouhá formalita. Je to nástroj, kterým mohl Dostojevskij sugestivně popsat podzemí, které mu nebylo cizí, přestože byl sám vyděšen tím, co ve své podstatě skrývalo.⁷³ Úvahy a poznámky člověka z podzemí jsou tak úzce propojeny se samotným vyprávěním, že není možné ho čistě mechanicky oddělit od hlavních myšlenek. Žádná ze zmíněných banalit, které se přihodí hlavnímu hrdinovi, nedokáže na první pohled nic o samotném Dostojevském napovědět. Všechny postavy a události jsou vymyšlené a nelze s určitostí říct, ze kterého zdroje autor svoji inspiraci čerpal.

Na pozorování přesvědčení různých typů postav je založena většina děl autorovy tvorby. Časem, jak se rozvíjel Dostojevského talent, jeho umělecký styl začal být vyzrálejší a dokázal o sobě mluvit s větší odvahou.⁷⁴ L. Šestov se domnívá, že sugestivnost *Zápisků z podzemí* tkví v tom, že autor nevěří ve svá

⁷¹ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевскиѹ у Humue*. Парис: YMCA-Press, 1903; c. 19

⁷² DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Slovart, 1998; s. 15

⁷³ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевскиѹ у Humue*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 21

⁷⁴ Tamtéž; c. 19

vlastní slova a pocit nedostatku víry se snaží nahradit výmluvností.⁷⁵ To má zcela zdrcující efekt na nezkušeného čtenáře, který je šokován zlobou, sobectvím a krutostí člověka z podzemí, nicméně o to přitažlivější tyto promluvy jsou pro zkušené čtenáře, kteří tuší předzvěst něčeho jiného než prostého příběhu o bývalém úředníkovi. Jednotlivé promluvy jsou pronášeny proudem vědomí zcela náhodně bez předem určeného cíle. Tím zůstává dostatečný prostor pro pochybnosti a nejasnosti.

Podle L. Šestova autor současně pokračoval až do své smrti ve skrývání se za fiktivní jména hrdinů svých románů. Cítil se povinen ústy svých hlavních postav říci o věcech, o kterých často přemýšlel, ale nebyl schopen s nimi samostatně vyjít na veřejnost. Avšak tato domněnka L. Šestova odporuje poznámce pod čarou od samotného spisovatele, ve které stojí: „Autor zápisků i zápisky samy jsou samozřejmě vymyšlené. Nicméně takové osoby jako pisatel těchto zápisků nejenže mohou, ale přímo se musí vyskytovat v naší společnosti, máme-li na mysli, za jakých okolností se naše společnost utvářela. Chtěl jsem čtenáři předvést s větší názorností, než bývá zvykem, jeden z typů doby právě minulé. Je to jeden z představitelů dožívající generace.“⁷⁶ Tuto poznámku L. Zadražil ve své stati *Experiment s člověkem z podzemí* vysvětluje tak, že sám spisovatel zřejmě předpokládal možnost špatného, neadekvátního čtení textu, a proto hned v úvodní poznámce upozornil na fiktivní ráz svého díla i jeho hrdiny.⁷⁷ To znamená, že člověk z podzemí jedná sám za sebe a nemá nic společného s názorem samotného autora.

Dalším oponentem interpretace L. Šestova, který tvrdí, že Dostojevskij promlouvá v *Zápiscích z podzemí* skrytý za fiktivní maskou hlavní postavy, je ruský literární vědec M. M. Bachtin, který ve své práci *Dostojevskij umělec* píše: „Seznamujeme-li se s dílem Dostojevského, vzniká v nás dojem, že se nejedná o jednoho umělce, který psal romány a povídky, ale o celou řadu filozofických projevů několika filozofujících osobností. V literárně kritickém pohledu se dílo Dostojevského rozpadá ve větší počet samostatných a navzájem si odporujících

⁷⁵ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский иHumue*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 3

⁷⁶ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 13

⁷⁷ ZADRAŽIL, L.: *Experiment s člověkem z podzemí*. In: DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Zápisky z podzemí*. Praha: Odeon, 1989; s. 171

filozofických teorií, jež jeho hrdinové zastávají. Mezi nimi zdaleka ne na prvním místě figurují i autorovy vlastní filozofické názory.“⁷⁸ Bachtinova hlavní myšlenka tkví v tom, že osobitost Dostojevského nespočívá v monologické manifestaci o hodnotě osobnosti, ale zejména v úhlu pohledu, kterým se na ni dovedl podívat s uměleckou objektivitou a ukázat ji jako jinou, cizí osobnost, že ji nelyrizoval, nespojoval svůj hlas s jejím hlasem a zároveň ji neredukoval na pouhou zpředmětněnou psychickou realitu.⁷⁹ Objevuje se tím zcela nový typ hrdiny, jehož hlas je vytvářen tak, jak se v románech obvyklého typu zpravidla vytváří hlas samotného autora. Slovo hrdiny zaujímá samostatné postavení, zní vedle autorova slova. Po výsledcích zkoumání Bachtina není již možné identifikovat či dokonce spojit Dostojevského s jeho postavami.⁸⁰ Bachtinova teorie tak zcela popírá tvrzení Šestova. Nelze tedy s určitostí stanovit, že Dostojevskij je člověkem z podzemí. Tato postava je natolik ideologicky vyhraněná a samostatná, že vyvolává polemické odezvy, stává se zdrojem poučení a její názory bývají domyšleny do uzavřených filozofických systémů.

3.2 Zrod nového přesvědčení

„Když poprvé objevíme pravdu, je stejně ošklivá jako novorozené dítě. Jen v tomto případě musíme vzít v potaz celý život Dostojevského a všechny jeho práce.“⁸¹ L. Šestov tvrdí, že celý život spisovatele byl nepřetržitým a neúnavným pátráním po této „ošklivosti“. Domnívá se, že spisovatelova cesta k pravdě vedla skrze žalář, nucené práce a jeho vlastní podzemí a poznamenává, že v autorovi nezůstala ani stopa dřívějších přesvědčení, které svými *Zápisky* zašlapal do země, dokonce svými dřívějšími ideály pohrdal.⁸²

Pro lepší pochopení této názorové změny a přehodnocení dosavadních hodnot je třeba připomenout klíčové události, které tomuto stavu předcházely a měly na této transformaci lidské duše svůj vlastní podíl. Roku 1849 přečetl Dostojevskij v kroužku Petraševského nelegálně šířený dopis Bělinského

⁷⁸ БАХТИН, М. М. *Достоевский умелец: к поэтике прозы*. Praha: Československý spisovatel, 1971; s. 9

⁷⁹ Tamtéž; s. 19

⁸⁰ КОЖИНОВ, В. В. *Размышления о русской литературе*. Москва: Современник, 1991; s. 237

⁸¹ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нитше*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 29

⁸² Tamtéž; s. 42-43

adresovaný Gogolovi, v němž autor žádal zrušení nevolnictví, odstranění tělesných trestů a zavedení přísné zákonnosti.⁸³ Otevřený dopis byl promyšleně formulován a bylo jej možné považovat za minimální program ruské radikální demokracie v předvečer revoluce roku 1848. Předčítání dopisu a fakt, že bylo Dostojevskému prokázáno, že schvaloval činnost tajné tiskárny, vedlo k jeho zatčení a odsouzení k trestu smrti zastřelením. Byl uvězněn ve vyšetřovací vazbě Petropavlovské pevnosti, kde prožil chvíle před popravou a čekal na svůj trest.⁸⁴ V tomto místě lze spatřit první moment, který je zcela klíčový pro prožití a zakušení toho největšího strachu ze všech – strachu ze smrti. V posledních chvílích, kdy spisovatel zažíval muka předsmrtného očekávání, byla poprava zastavena a odsouzeným byla přečtena milost a jejich skutečné rozsudky.⁸⁵ Trest smrti byl Dostojevskému změněn na čtyři roky káznice a další léta služby jako řadový voják. Výslechy tajné policie, čekání na smrt v Petropavlovské pevnosti, cesta na popraviště a na Sibiř, pobyt v Omské káznici na nucených pracích, to všechno zanechalo v jeho duši nezahladitelné stopy.⁸⁶ Zpustlé domy, nesnesitelný mráz, lidská bída, násilí a jednotvárnost vězeňského života na Sibiři s pomalým plynutím času Dostojevského ubíjelo. V káznici spisovatel přestal být utopistou a plně se oddal studiu Bible, která mu poskytovala útěchu.⁸⁷ Při studiu prohloubil svoji víru, podporovanou zhoršeným stavem jeho nervové nemoci, epilepsie. V káznici se Dostojevskij ponořil do propastí lidské duše. Léta vězení a vyhnanství, kdy byl zcela odříznut od svého dosavadního prostředí, literatury a kultury a kdy nemohl ani psát, se pro něho stalo hlubokou introspekcí, kdy měl čas zkoumat sám sebe, zhodnotit svůj dosavadní život a přemýšlet o budoucnosti.⁸⁸ To vše přirozeně posílilo jeho zájem o existenciální problematiku.

Do Petrohradu se spisovatel vrátil roku 1859 a ze vzpomínek N. N. Strachova a A. P. Miljukova je patrné, že se mu dostalo radostného přijetí.

⁸³ BĚLINSKIJ, V. G. *Vybrané stati*. Praha: Svoboda, 1950; s. 350

⁸⁴ FRANK, J. *Dostoevsky: The Seeds of Revolt 1821-1849*. Princeton: Princeton University Press, 1977; s. 383

⁸⁵ Později Dostojevskij vylíčil tyto strašné okamžiky vrcholného napětí a svůj otřesný zážitek v románu *Idiot*.

⁸⁶ ГРОССМАН, Л. П. *Поэтика Достоевского*. Москва: Государственная академия художественных наук, 1925; s. 41

⁸⁷ FRANK, J. *Dostoevsky: The Years of Ordeal 1850-1859*. Princeton: Princeton University Press, 1990; s. 102

⁸⁸ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 14

Navzdory tomu je Dostojevského korespondence z šedesátých let přeplněna výrazy naprosté rozervanosti pod tlakem materiálních obtíží.⁸⁹ Ty ulehly především na jeho tvůrčí činnost, protože musel prodávat svá díla napřed a pracovat tak pod tlakem z dodržení termínů. N. N. Strachov vzpomíná na Dostojevského po jeho návratu slovy: „Často hovořil se svým společníkem polohlasně, téměř šeptem... Ostatně tenkrát nebylo možné nazvat ho veselým v obvyklé náladě; bylo v něm ještě mnoho z toho, co musel snést v posledních letech.“⁹⁰ Vzpomínky S. V. Kovalevské připomínají jeho nevhodné chování: „Maminka se ze všech sil snažila zapříst s ním zajímavý rozhovor. Dostojevskij odpovídal jednoslabičně, s úmyslnou hrubostí. Poseděl pak ještě půl hodiny, vzal si klobouk a neobratně se odporoučel, aniž by někomu podal ruku.“⁹¹ V. Solovjev zase připomíná jeho zvláštní vzhled: „Jeho tvář mi ihned utkvěla v paměti, měla na sobě pečeť výjimečného duchovního života. Dalo se v něm pozorovat také mnoho chorobného – jeho kůže byla jemná, bledá, jako vosková. Tváře, působící takovým dojmem, se mi naskytlo několikrát vidět v žalářích – byli to fanatici sektáři, kteří vytrpěli dlouho samovazbu.“⁹² Vzpomínky na velkého spisovatele po návratu domů má i N. Černyševskij, který ho považuje za paranoidního a vyšinutého slovy: „Slyšel jsem, že Dostojevskij má úplně zničené nervy a že nemá daleko k šílenství, ale netušil jsem, že jeho nemoc pokročila tak, že by mě mohl dávat do souvislosti se zapálením Vetešnické tržnice. Když jsem viděl, že pominutí myslí nebohého nemocného dosáhlo už stupně, kdy lékaři nedoporučují nešťastníkovi odporovat... Chytil mě za ruku, stiskl ji, co měl sil, a udýchaným, radostně vzrušeným hlasem mi nadnesenými slovy vyslovil vděčnost za to, že z úcty k němu zbavím Petrohrad údělu, který mu hrozí být spáleným městem.“⁹³ Na základě těchto poznatků lze konstatovat, že se do Petrohradu vrátil úplně jiný Dostojevskij než ten, který z něj odcházel. Vrátil se s ponurou a zkřivenou tváří, kterou vystihl ve svém díle *Hráč Dostojevskij* ruský literární vědec L. P. Grossman: „...měl mrzutou a zlou tvář s úzkýma pronikavýma očima a vystouplými lícními kostmi, tvář zarámovanou průzračně řídkou

⁸⁹ DOSTOJEVSKIJ, F. M., VĚTRINSKIJ, Č., ed. *F. M. Dostojevskij ve vzpomínkách vrstevníků, dopisech a poznámkách*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1924; s. 19

⁹⁰ Tamtéž; s. 200

⁹¹ Tamtéž; s. 230-231

⁹² Tamtéž; s. 246

⁹³ *Legenda o velikém hříšníkovi: život Dostojevského*. Praha: Lidové nakladatelství, 1972; s. 135

kaštanovou bradkou, jakoby zalitou bledostí skrytého neduhu a téměř znetvořenou ostrým rozvlněním z nesnesitelného nervového podráždění.⁹⁴

L. Šestov tvrdí, že Dostojevskij nechtěl tragédii ve vlastním životě, snažil se jí vyhýbat všemi možnými způsoby, ale neunikl jí. Tragédie byla způsobena bez jeho zavinění vnějšími okolnostmi, nad nimiž neměl žádnou kontrolu. „Pokud jsou čas od času v *Zápisích* slyšet kruté poznámky o nesouladu, pokud někdy zjistíme, že jednotlivé scény a pozorování nečekaně ničí harmonii a „humánní“ náladu, pak to musí být příznakem vrtkavosti a nestálosti naděje. Koneckonců naděje je rozmariná záležitost. Přichází a odchází ve vlastní vůli.“⁹⁵ Během spisovatelova pobytu v káznici ho s největší pravděpodobností naděje opustila a to na velice dlouhou dobu. V těchto chvílích, kdy se cítil navěky odsouzen, se mu odhalily zcela nové duchovní prvky, které později určily směr v jeho zcela nové životní filozofii – ve skutečné filozofii plné žalářů, beznaděje, v filozofii podzemního člověka. I přestože podle L. Šestova udělal vše možné proto, aby zapomněl na Sibiř, jeho duševní žalář mu zapomenout nedovolil. Celým svým srdcem se chtěl smířit se životem, ten se ale nechtěl smířit s ním.⁹⁶ To zobrazil ve svých textech v prvních letech po propuštění. Ze své nové zkušenosti si odnesl i to, že na světě existují hrůzy a tragédie a že každý musí těmto hrůzám dříve či později čelit, nebo prchat před nimi.

3.3 Myšlenková konverze

Roku 1861 bylo v Rusku zrušeno nevolnictví a byla provedena řada nových reforem. Člověk z podzemí zůstává vůči změnám zcela apatický a nadšení extrémních idealistů se vysmívá: „Protože já si nedovedu jen zahrávat se slovy, sprádat sny, ale ve skutečnosti, víš, co si přeju? Abyste všichni šli k čertu, to si přeju! Potřebuju klid. Za to, aby mě lidé nechali na pokoji, od minuty prodám celý svět za kopějku. Když si mám vybrat, má-li celý svět jít k čertu, nebo já dnes nemít svůj čaj, řeknu, ať se celý svět propadne, jen když já budu mít svůj čaj.“⁹⁷ V *Zápisích z podzemí* se dere na povrch srdce drásající křik děsu člověka, který

⁹⁴ GROSMANN, L. P. *Hráč Dostojevskij*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961; s. 12

⁹⁵ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский у Нумие*. Парис: YMCA-Press, 1903; c. 46

⁹⁶ Tamtéž; c. 40

⁹⁷ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Slovarť, 1998; s. 108

býval přesvědčen o své výjimečnosti, když náhle pocítil, že není o nic lepší, než všichni ostatní a že jeho ideje jsou stejné jako u většiny běžných smrtelníků. „Ať jsou nevolníci osvobozeni, ať jsou zřízeny spravedlivé a milosrdné soudy, ať je zrušena branná povinnost – kvůli tomu by však jeho srdce nebylo lehčí, ani šťastnější – cítil se povinen říci sám sobě, že i přes tyto velké a osudové události, které Rusko potkaly, by se necítil o nic hůř, snad jen lépe.“⁹⁸ Dostojevskij nechává člověka z podzemí promlouvat svým vlastním způsobem a nechává ho mluvit pravdu, i když je na první pohled nepříjemná a znepokojující.

L. Šestov se domnívá, že Dostojevskij došel k novému přesvědčení ve věku 40 let v momentě, kdy je nemožné začít nový život a kdy se rozchod s minulostí rovná pohřbení zaživa. Jeho hypotézu je možné doložit na tvrzení člověka z podzemí: „Ta „krása a vznešenost“ mi dala za mých čtyřicet let co proto.“⁹⁹ Opoprvžení ideálem krásy a vznešenosti je klíčovým prvkem pro přehodnocení všech dosavadních hodnot. Člověk z podzemí říká, že všechno, co bylo považováno za vznešené a krásné je pro něj v tomto životě zakázaným ovocem, ale že bude i nadále žít a čelit všem hrozným okolnostem s tím, že si může sám vytvořit svůj vlastní koncept krásného a vznešeného.¹⁰⁰ L. Šestov nové přesvědčení interpretuje na základě nemožnosti myšlenkového návratu k idealismu, protože všechny lidské jistoty a stabilita pro něj byly po letech strávených v káznici ztraceny.

Je nutné podotknout, že ani L. Šestov nemohl být detailním analytikem duše Dostojevského. Jeho větší práce a články jsou spojeny s problematikou tvorby velikých myslitelů a obsahují bohatý biografický i tvůrčí materiál, nicméně podle H. Nykla Šestov systematicky narušuje pravidla zkoumání: neuvádí fakta, které by mohla podepřít jeho ustanovené závěry, nedodrжуje historickou posloupnost, nepočítá s názory druhých badatelů atd.¹⁰¹ Tento fakt sám autor ve své práci o Dostojevském přiznává slovy: „Při sledování zrodu nového přesvědčení vidíme i jistou vychytralost, ke které se Dostojevskij uchýlil

⁹⁸ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нумие*. Парис: YMCA-Press, 1903; с. 52

⁹⁹ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998s. 26

¹⁰⁰ Toto téma Dostojevskij později rozvedl dále ve svém románu *Běsi*.

¹⁰¹ НЫКЛ, Г.: *Жанровая поэтика философской прозы*. In: *Поэтика русской литературы конца XIX века – начала XX века: Динамика жанра. Общие проблемы. Проза*. Москва: ИМЛИ РАН, 2009; с.731

– jeho myšlení se téměř nedalo zachytit, je dokonce i dost obtížné ho sledovat – klouže a svíjí se jako úhoř a nakonec, což je jeho cílem, zmizí v husté mlze neslučitelných rozporů.“¹⁰² L. Šestov se ve své práci snaží nabourat obvyklá klišé, čímž se snaží dopátrat ontologicky větší důležitosti v díle autora než v těch zkoumáních, která jsou prováděna tradičním způsobem.¹⁰³ Právě díky tomuto prvku však čtenář nabývá pocitu, že hrdinům svých knih Šestov často podsouvá vlastní problémy a na fakta obrací pozornost pouze v tom případě, kdy mu to přijde vhod. Nicméně i přes zřejmé nedostatky v jeho analýze a postupu jeho bádání, zastává jeho názorová stanoviska o myšlenkové konverzi spisovatele celá řada tvůrců biografii o Dostojevském jako např. J. Frank, R. L. Jackson, B. I. Bursov a v téměř každé sekundární literatuře o velikém spisovateli se o Šestovově průlomové koncepci dočteme.

S ideovou přeměnou podle Šestovovy teze se měl Dostojevskij potýkat již při psaní románu *Uražení a ponížení*, který psal současně se *Zápisky z podzemí*. V *Uražených a ponížených* se přinutil prosadit myšlenku sebeodříkání navzdory skutečnosti, že se sám nacházel pod jeho tíhou.¹⁰⁴ Podle ruského filozofa měl již při psaní tohoto románu problém s udržením tónu, neboť se snažil mluvit svým starým způsobem. Na stránkách tohoto románu však můžeme najít pasáže, kde je patrné zlověstné světlo nových ideálů, i když jich není mnoho. Člověk z podzemí zcela evidentně promlouvá v postavě knížete Valkovského při rozhovoru s Ivanem Petrovičem v noci v restauraci. Kníže se po celou dobu bezostyšně vysmívá ideálům a Schillerovi, zatímco chudý Ivan Petrovič sedí skleslý, neschopný se bránit bez zachování byť minimálního zdání důstojnosti. Dostojevskij však nechává postavu knížete triumfovat pouze jednou a to na velice krátkou chvíli. Na dalších stránkách románu se zdá, že se všechny postavy chlubí svou ušlechtilostí a nezištností před druhými, ale jedno shnilé jablko může zničit celý sud. L. Šestov situaci v románu interpretuje skrz vyschlý patos Dostojevského a i to, že ho dobro a služba určitému ideálu již neinspirovala.¹⁰⁵

¹⁰² ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нитше*. Парис: YMCA-Press, 1903; с. 171-172

¹⁰³ НЫКЛ, Г.: *Жанровая поэтика философской прозы*. In: *Поэтика русской литературы конца XIX века – начала XX века: Динамика жанра. Общие проблемы. Проза*. Москва: ИМЛИ РАН, 2009; с.732

¹⁰⁴ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нитше*. Парис: YMCA-Press, 1903; с. 52

¹⁰⁵ Tamtéž; с. 55

Všechny dřívější ideály jako humánnost, Schiller a osud lidstva jsou v novele dány do uvozovek. V ústech člověka z podzemí se tato slova mění v sarkasmy a jakákoliv snaha o probuzení těchto ideálů v hlavním hrdinovi se setkává s odporem. L. Šestov se domnívá, že bylo zapotřebí velkého zoufalství, aby se tyto myšlenky v lidské mysli objevily a bylo třeba někoho odvážného, kdo by je přinesl na veřejnost.¹⁰⁶ Dostojevskij tyto názory však nikdy nepřijal za vlastní.

3.4 Psychologie podzemí

S fází zrodu nového přesvědčení skončila éra panování rozumu a svědomí a začala nová doba psychologie.¹⁰⁷ Ve staré hierarchii, kterou představoval například L. N. Tolstoj, zaujímal psychologie podřadné postavení. Její funkce v ní byla ryze informační a byla využívána pro popis dění v lidské duši, zatímco nejvyšší rozhodující pravomoc byla vyhrazena rozumu a svědomí, které rozhodovaly o tom, co bude a co ne. Dostojevskij byl především psycholog, nebyl mravoličným autorem, abychom stále hledali nové a nové rysy ve všedním životě, zobrazuje výhradně lidskou duši se všemi jejími zákruty a proměnami, a v těch pak čtenář hledá kontinuitu; chce vědět, k čemu vede a čím skončí to či ono hnutí mysli nebo duševní ustrojení.¹⁰⁸ Také rád prorokoval a zejména o tom, že Rusku bude souzeno obnovit myšlenku univerzálního bratrství s Evropou.¹⁰⁹ Byl jedním z prvních, který měl svým myšlením vliv na Evropany, kde si získal mnoho následovníků. První věcí, kterou Evropa přijala z Ruska, byla Dostojevského psychologie, to znamená člověk z podzemí a jeho alternativy, kterým byl Raskolnikov, Karamazov a Kirillov. Jejich prostřednictvím odhalil své skryté myšlenky.

Samotné podzemí jako prostor má v díle důležité postavení. F. Kautman píše, že podzemí filozoficky znamená existenciální osamělost člověka, jeho odtržení od lidského společenství, jeho odcizení od ostatních lidí.¹¹⁰ Je to místo, kam se hlavní hrdina, jehož kontakty s realitou jsou pokaždé bolestivé, vždy vrací

¹⁰⁶ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нумие*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 56

¹⁰⁷ Tamtéž; s. 94

¹⁰⁸ ROZANOV, V. V. *Legenda o Velkém inkvizitorovi F. M. Dostojevského*. In: SOLOV'JEV, V. S. et al. *Velký inkvizitor: nad textem F.M. Dostojevského*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000; s. 80

¹⁰⁹ ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нумие*. Парис: YMCA-Press, 1903; s. 5

¹¹⁰ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 52

a kde se schovává před lidmi. Podzemí je pro hlavního hrdinu útočištěm před ponižující realitou, kde má možnost ve své fantazii hledat uspokojení svého raněného ega pochlebováním.¹¹¹ Syžet *Zápisů*, stejně jako většina děl spisovatele, se odehrává v Petrohradu, o kterém člověk z podzemí prohlašuje, že „...má ještě navíc to neštěstí, že bydlí v Petrohradě, nejabstraktnějším a nejvymyšlenějším městě na celé zeměkouli.“¹¹² Fantastický, abstraktní, vymyšlený, pochmurný a šílený – to jsou nejčastější epiteta, která Dostojevskij ve svých dílech přiřazuje k pojmu Petrohrad. Jedná se o město zvláštního druhu. Je to poměrně mladé, stylově jednotné velkoměsto, které nevyrostlo z tradice přírodních dispozic jako většina evropských měst, ale vzniklo ze strategických důvodů z vůle Petra I. v ústí řeky do moře. V ruské literatuře se stal Petrohrad symbolem pro násilí a krutou cenou ruského přiblížení se k západní kultuře. Mokrý a mlhavý Petrohrad svou polohou a klimatem vytváří scénérii, kde se pohybují neurotické postavy Dostojevského. Spisovatel stvořil Petrohrad jako laboratoř pro experimentální ověření vnitřního stavu svých hrdinů.¹¹³ Podzemí, v němž se hlavní hrdina ocitá, není pouze Petrohrad. Je to také jeho fantastický, uzavřený, osamělý a ustaraný vnitřní svět.

Dostojevskij pojednává o tom, jaké psychologické důsledky má ztráta rovnováhy mezi jednotlivcem a realitou. Podzemí je vnitřní život člověka, které získalo převahu a pokud by chtěl hlavní hrdina uniknout z tohoto prostoru, musel by obnovit svůj vztah ke světu, kterého se bojí.¹¹⁴ Skutečný svět ho do podzemí přivedl a v momentě, kdy se z tohoto prostoru snaží dostat, si uvědomí, že všechno, co je normální a zcela racionální pro obyčejného člověka, už pro něj samotného není snesitelné. Svoboda podzemí tedy neznamena pouze vymanění se ze skličujícího světa města, ve kterém žije, tíživých stavů samoty a odcizení, ale je také vysvobozením z reality běžného člověka – od diktátů rozumu, nadvlády vědy, matematiky, nutnosti výběru podle vlastního zájmu, sociálního systému utopického socialismu a přírodních zákonů, kterým „...se nedá odpustit a

¹¹¹ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 36

¹¹² DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 16

¹¹³ KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004; s. 36

¹¹⁴ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 30

jsou jen pouhou urážkou.“¹¹⁵ Člověk z podzemí odmítá realitu, která je v plné míře ovládaná rozumem, takovou realitu, která ho tyranizuje. Jeho postoje k světu ovládaného rozumem vidíme v jeho slovech v úvaze o dva krát dvě, která začíná slovy: „...dospějeme-li až k tabulkám a aritmetice, nebude-li platit nic jiného, než že dva krát dva jsou čtyři? Dva krát dvě zůstanou čtyři i bez mé vůle. Tomuhle se přece neříká vlastní vůle!“¹¹⁶ A pokračuje dále: „Ale dva krát dvě jsou čtyři, to už není život, pánové, to je začátek smrti. Člověk se alespoň vždycky jaksi bál toho dva krát dva jsou čtyři a já se bojím doposud.“¹¹⁷ *Zápisky z podzemí* odhalují marnost utilitárního uvažování.¹¹⁸ Člověk z podzemí je dokonale schopen rozpoznat svůj zájem k tomu, aby byl dobře pochopen, ale nejedná tak. Utilitární úvaha se zdá být nevyvratitelnou díky jeho cynismu. Utilitarismus odstraňuje z idealismu to, co v něm zůstane z autentické vznešenosti, přitom si udržuje svoji naivitu.¹¹⁹ Koncepte veškeré reality jako podzemí – jako vězení rozumu – leží na základě *Zápisů z podzemí*.¹²⁰ Jedinec je odsouzen k nevědomí přírodními zákony. Člověk z podzemí je tak symbolem obojího – lidského odcizení i vzpoury proti němu.

3.5 Filozofie Dostojevského

V. V. Rozanov připomíná, že v dílech Dostojevského je mnohdy nejasná nejen literární forma a jejich geneze, ale také obsah a smysl; zmiňuje se o nutnosti komentáře samotného autora, kde by se spisovatel mohl zaměřit na svoje myšlenky a podat tak čtenáři výklad svých idejí přesně tak, jak je původně zamýšlel.¹²¹ Z tohoto hlediska je v *Zápisích* důležitá každá řádka, není možné výroky redukovat na obecné formulky a jediné tvrzení nelze zobecnit a zcela pominout. Dostojevskij soustředil všechen zájem na zlo, skryté v obecném řádu historicky vzniklého života; z toho pramení jeho odpor a přezíravost ke každé naději, že by se cokoliv dalo zlepšit dílčími úpravami, i jeho nepřátelský vztah ke

¹¹⁵ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Slovart, 1998; s. 18

¹¹⁶ Tamtéž; s. 35

¹¹⁷ Tamtéž; s. 37

¹¹⁸ GIRARD, R. *Resurrection from the underground: Feodor Dostoevsky*. East Lansing: Michigan State University Press, 2012; s. 18

¹¹⁹ Tamtéž; s. 19

¹²⁰ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 30

¹²¹ ROZANOV, V. V. *Legenda o Velkém inkvizitorovi F. M. Dostojevského*. In: SOLOV'JEV, V. S. et al. *Velký inkvizitor: nad textem F.M. Dostojevského*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000; s. 101

stranám ruských pokrokářů a západníků.¹²² Kritika myšlenky, že pomocí rozumu bude vztyčena nová budova lidského života natolik dokonalá, aby přinesla člověku uspokojení, završila dějiny a vyloučila utrpení, prochází všemi jeho díly. Poprvé a nejpodrobněji je vyslovena v *Zápisích z podzemí*.

Dostojevskij dobře věděl, že objev podzemí dá smrtelnou ránu utopii Křišťálového paláce, protože odhaluje nicotu metafyzické a morální vize, na které je tato utopie založena.¹²³ V roce 1859 je vítězství nad neutěšenými morálními frázemi 19. století pro Dostojevského natolik důležité, že se snaží formulovat své myšlenky do didaktických a filozofických pojmů.¹²⁴ Tento úmysl však v této době nerealizoval a znovu se k němu vrátil až roku 1864, kde o své filozofii promluvil zprostředkovanou formou. Úkolem zatížil hlavního hrdinu *Zápisů*, který se v jejím začátku snaží přímo vyvrátit etické systémy.¹²⁵ Nenapsal tedy přímo filozofickou esej, stat' či traktát, ale napsal dílo, ve kterém ho jeho vnitřní motivace a přesvědčení dovedlo k filozofickému vyprávění, které je nejvíce patrné mezi sedmou a desátou hlavou první části. Zde se zrodil filozofický příběh, jehož žánr začal využívat i ve své pozdější tvorbě.¹²⁶

Všechny velké romány jako *Běsi*, *Idiot*, *Bratři Karamazovi*, menší povídky, novely, statě, poznámky, dopisy, deníky a mnoho dalších daly bohatý materiál k analýze filozofie Dostojevského. Ve své tvorbě se zabýval důležitými filozofickými problémy jako např. smyslem života, smrtí a nesmrtelností, možností poznání nepřístupného k pochopení bytí, vírou a její mravností, důsledky ateismu a nihilismu, problémem svobody atd.¹²⁷ I přesto nenalezneme v jeho celoživotním díle jedinou práci, která by měla ryze filozofický charakter a nezasahovala do jiného žánru. Dostojevskij nepsal romány s ideou, filozofické

¹²² ROZANOV, V. V. *Legenda o Velkém inkvizitorovi F. M. Dostojevského*. In: SOLOV'JEV, V. S. et al. *Velký inkvizitor: nad textem F.M. Dostojevského*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000; s. 102

¹²³ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 31

¹²⁴ ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении*. Москва: Республика, 1996; s. 29

¹²⁵ GIRARD, R. *Resurrection from the underground: Feodor Dostoevsky*. East Lansing: Michigan State University Press, 2012; s. 19

¹²⁶ ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении*. Москва: Республика, 1996; s. 18

¹²⁷ Tamtéž; s.18

romány ve stylu 18. století, ale psal romány o ideji.¹²⁸ Spisovatelovy rozsáhlé úvahy, filozofické výroky a velké množství různorodých idejí, které provázejí celistvou strukturu jeho děl, umožňují dát dohromady plnohodnotný obraz filozofie velkého spisovatele, kterou např. podrobně vypracoval R. Lauth ve své práci *Die Philosophie Dostojewskis in systematischer Darstellung*.

¹²⁸ BACHTIN, M. M. *Dostojevskij umělec: k poetice prózy*. Praha: Československý spisovatel, 1971; s. 34

4 Závěr

Jen málo prací v evropské literatuře je tak poutavých, těžko uchopitelných a znepokojujících jako Dostojevského *Zápisky z podzemí*.¹²⁹ Témata a motivy otevřené v *Zápisích* se staly součástí ruské literatury. Toto rozsahově neveliké dílo bývá citováno jako klíčový text k pochopení celé pozdější tvorby Dostojevského. Jedná se o zjevení postavy člověka z podzemí, který jedná bez kontroly rozumu a etiky, v temnotě, kde se utrpení stává maligním potěšením a ponížení je přeměněno do vzteku a nenávisti. Termín „člověk z podzemí“ se stal součástí slovníku moderní doby a tato postava dosáhla stejného statusu jako jiné archetypální postavy světové literární tvorby jako je například Hamlet, Don Juan nebo Faust. Žádná kniha nebo esej, která se zabývá otázkou krize moderního člověka, se nemůže obejít bez narážky na tuto rozporuplnou postavu. Nejdůležitější duchovní směry moderní doby jako existencialismus, surrealismus, expresionismus, stoupenci Nietzscheho i Freuda, prohlásili člověka z podzemí za vlastního, spojovali se s ním nebo tuto postavu horlivě interpretovali. A pokud člověk z podzemí nebyl považován za proroka, tak byl zobrazován jako odpudivý příklad pro výstrahu.

Člověk z podzemí vstoupil do osnov moderní kultury s filozofickou sugestivností a hypnotickou silou jako jedna z prvních postav Dostojevského tvorby, kterou vytvořil po návratu ze Sibiře. Kritici a komentátoři se snažili zařadit tuto postavu k různým směrům, aby se mohli co nejvíce ztotožnit se samotným autorem, ale analýza samotného díla není tak snadná, jak se na první pohled může zdát. Většina prací vykazuje tendence k vyzdvihování jednoho ze dvou hlavních aspektů a to koncepční úrovně textu, která je považována za dominantní, nebo se práce zajímají pouze o psychologii hlavního hrdiny.¹³⁰

Zápisky z podzemí jsou považovány za psychologické sebeodhalení patologické osobnosti, jako výkřik zoufalství nad zlem lidské přirozenosti nebo jako vyzývavé prohlášení o vzpouře lidské osobnosti proti všem pokusům o

¹²⁹ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 13

¹³⁰ FRANK, J. *Dostoevsky: The Stir of Liberation 1860-1865*. Princeton: Princeton University Press, 1986; s. 310

omezení svého nevyčerpatelného potenciálu.¹³¹ Ve výčtu různých interpretací by bylo velice snadné dále pokračovat. Svým příchodem tato próza přinesla zrod sebevědomého antihrdiny v ruské literatuře. V obrazu této postavy Dostojevskij zobrazil záměrné odcizení a přijetí vědomě útočného postoje. Celý život člověka z podzemí je nepřetržitým pokusem o navázání kontaktu se světem i se sebou samým, to se mu však nedaří kvůli jeho neschopnosti přijmout nezdolnou a pro něj ponižující realitu.¹³² Je izolovaný a neschopný jednání. Je antihrdinou, který poznamenává: „Román má mít hrdinu, kdežto zde jsou schválně soustředěny všechny rysy antihrdiny; a hlavně to celé vyvolává nesmírně nepříjemný dojem, protože všichni jsme odvykli životu, všichni jsme zmrzačeni, někdo víc, někdo méně.“¹³³ *Zápisky z podzemí* patří k moderní evropské atmosféře. Jejich kritika rozumu v iracionálním duchu, kritika vědy a utopického socialismu, jeho skepse nad člověkem a historií, uraženého idealismu, jeho nihilistická obrana jedince a zoufalé vyznání neschopnosti a všech chyb, jeho úzkost a nerozhodnost dělá ze *Zápisů z podzemí* dílo moderního vědomí.¹³⁴ Ve světě katastrof světových válek, nočních můr z koncentračních táborů, politických neshod, ekonomických tísňí a rostoucího pocitu odcizení byl otřesen racionální pohled na svět. I tímto způsobem si můžeme vyložit slova člověka z podzemí, která zní: „Zkrátka, o dějinách lidstva se dá říci všechno, co si jen může vymyslet nejbujnější fantazie, jen jediné se o nich tvrdit nedá, totiž že jsou rozumné. Při prvním slově byste se museli zarazit.“¹³⁵ *Zápisky z podzemí* odhalují katastrofu, jsou manifestací závratě z toho, že je vše dovoleno, náhlého rozpadu všech základů, který by přinesl destrukci rozumu, dotazováním se na hodnoty člověka, diskreditací idealismu. Pokud existuje nějaké dílo, které nechává člověka ztratit neomezenou možnost volby a ponechává mu odpovědnost za svojí volbu, pak jsou to právě *Zápisky z podzemí*.

¹³¹ FRANK, J. *Dostoevsky: The Stir of Liberation 1860-1865*. Princeton: Princeton University Press, 1986; s. 315

¹³² JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 15

¹³³ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 114

¹³⁴ JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958; s. 16

¹³⁵ DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Sloart, 1998; s. 34

5 Seznam použité literatury

Prameny

DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Dopisy*. Přel. František Kautman. Praha: Odeon, 1966.

DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Přel. Ruda Havránková. Praha: Sloart, 1998.

ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Повести и рассказы*. Ленинград: Наука, 1972-1973.

Sekundární literatura

BACHTIN, M. M. *Dostojevskij umělec: k poetice prózy*. Praha: Československý spisovatel, 1971.

BĚLINSKIJ, V. G. *Vybrané stati*. Praha: Svoboda, 1950.

BURSOV, B. I. *Dostojevskij a jeho svět*. Praha: Odeon, 1978.

DOSTOJEVSKIJ, F. M., VĚTRINSKIJ, Č., ed. *F. M. Dostojevskij ve vzpomínkách vrstevníků, dopisech a poznámkách*. Praha: Kvasnička a Hampl, 1924.

FRANK, J. *Dostoevsky: The Seeds of Revolt 1821-1849*. Princeton: Princeton University Press, 1977.

FRANK, J. *Dostoevsky: The Stir of Liberation 1860-1865*. Princeton: Princeton University Press, 1986.

FRANK, J. *Dostoevsky: The Years of Ordeal 1850-1859*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

GIRARD, R. *Resurrection from the underground: Feodor Dostoevsky*. East Lansing: Michigan State University Press, 2012.

GREBENÍČKOVÁ, R.: *O literatuře výpravné*. [v tisku]

GROSMANN, L. P. *Hráč Dostojevskij*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961.

JACKSON, R. L. *Dostoevsky's quest for form: a study of his philosophy of art*. New Haven: Yale University Press, 1966.

JACKSON, R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*. S.-Gravenhage: Mouton & Co., 1958.

KAUTMAN, F. F. M. *Dostojevskij: věčný problém člověka*. Praha: Academia, 2004.

Legenda o velikém hříšníkovi: život Dostojevského. Praha: Lidové nakladatelství, 1972.

MASARYK, T. G. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku.* Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996.

RAJCHIN, D. J., STRAŽEV V. I., ZERČANINOV A. A. *Dějiny ruské literatury. Třicátá až devadesátá léta XIX. století.* Praha: Svoboda, 1948.

ROWE, W. W. *Dostoevsky: Child and Man in His Works.* New York: New York University, 1968.

SOLOV'JEV, V. S. et al. *Velký inkvizitor: nad textem F.M. Dostojevského.* Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000.

STARK, S. *Filozofie člověka v historickém kontextu.* Plzeň: Západočeská univerzita, 2008.

STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007.

ŠALDA, F. X. *Z období Zápisníku I.* Praha: Odeon, 1987.

ZADRAŽIL, L.: *Experiment s člověkem z podzemí.* In: DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Zápisky z podzemí.* Praha: Odeon, 1989. S. 171-179.

ГРОССМАН, Л. П. *Поэтика Достоевского.* Москва: Государственная академия художественных наук, 1925.

ГРОССМАН, Л. П. *Творчество Достоевского.* Москва: Кн-во „Современные проблемы“, 1928.

ДОЛИНИ, А. С. *Достоевский и другие : Статьи и исследования о русской классической литературе.* Ленинград : Худож. лит., 1989.

КАЗАНСКИЙ, Н. *Исповедь как литературный жанр.* In: *Вестник истории, литературы, искусства.* Т. 6. Москва: Собрание, 2009. S. 73-90.

КОМАРОВИЧ, В. Л. *Достоевский : современные проблемы историко-литературного изучения.* Ленинград: Культурно-просветительное трудовое товарищество "Образование", 1925.

КОЖИНОВ, В. В. *Размышления о русской литературе.* Москва: Современник, 1991.

ЛАУТ, Р. *Философия Достоевского в систематическом изложении.* Москва: Республика, 1996.

НЫКЛ, Г.: *Жанровая поэтика философской прозы*. In: *Поэтика русской литературы конца XIX века – начала XX века: Динамика жанра. Общие проблемы. Проза*. Москва: ИМЛИ РАН, 2009. S. 705-758.

САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН, М. Е. *Мелочи жизни (1886-1887 гг.); Сборник (1869-1879 гг.)*. С.-Петербург : издание А.Ф. Маркса, 1900.

СКАФТЫМОВ, А. П. „*Записки из подполья*“ среди публицистики Достоевского in: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Praha: Československá grafická Unie, 1929. S. 313-339.

СТРАХОВ, Н. Н. *Наша изящная словесность*. In: ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. *Полное собрание сочинений Федора Михайловича Достоевского : в тридцати томах. Т. 6-7, Преступление и наказание*. Ленинград: Наука, 1973. S. 325-340.

ШЕСТОВ, Л. И. *Достоевский и Нитше*. Парис: YMCA-Press, 1903.

Slovníky a encyklopedie

МОСНÁ, D., PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004.

Slavica v české řeči II. České překlady ze slovanských jazyků 1861–1890. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2002.

ZAHRÁDKA, M. *Slovník rusko-českých literárních vztahů*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2008.